МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТКАЧУК ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 141.7:168.522 (043.3)

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
ДЗОЗ Віталіна Олексіївна,
доктор філософських наук, доцент

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП……3

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ……..13

РОЗДІЛ 2 ЗМІСТ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА……..47

РОЗДІЛ 3 ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ……..86

РОЗДІЛ 4 УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ……..…114

ВИСНОВКИ…….....…..…..154

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ….....157

ВСТУП

Актуальність дослідження молодіжної проблематики не підлягає сумніву. Молодь – це майбутнє суспільства і від того, якою сьогодні вона прийде в самостійне життя, багато в чому буде залежати вигляд суспільства, система його цінностей і пріоритетів, рівень відповідальності, активності, творчого ставлення до життя. Зрозуміло, кожен з нас зацікавлений, щоб цей вигляд був гуманістичним, культурним, людським і людяним, і оскільки це так, кожен зацікавлений у формуванні відповідних норм в свідомості та поведінці молоді, у більш широкому розумінні – у формуванні своєрідного духовно-творчого потенціалу молоді, який забезпечить самореалізацію юнаків і дівчат як творчих й активних особистостей.

Початок XXI століття позначився такими глобальними процесами, як руйнація СРСР, утворення на його теренах ряду незалежних держав, а разом з ними – нової системи цінностей, яка поступово але неухильно замінює колишні пріоритети, традиційні для декількох поколінь радянської молоді. Сприйнявши ці процеси як закономірну руйнацію тоталітаризму й повернення держави і народу в лоно світового цивілізаційного розвитку, молодь вийшла на майдани, різко виступила проти старої номенклатури та архаїчних форм організації життя, підняла гасла нових і новітніх цінностей, запропонувала суспільству власну соціальну відданість і творчу активність. На жаль ця пропозиція мала лише частковий успіх. Суспільні перетворення пішли далеко не так, як їх планували архітектори «руху за перебудову» та їх прихильники. Суспільство втягнулось у коло суперечностей і процесів, більшість з яких не мали видимих горизонтів та варіантів вирішення. Молодь сприйняла їх, здебільшого, як лукавство нової генерації політиків, яка прийшла до влади й замість державотворчості зайнялась власним

збагаченням, головним джерелом якого стало пограбування нації. Ентузіазм, з яким молоде покоління кинулось у вир творчих процесів перших років незалежного розвитку змінився розгубленістю покоління перед історією, заглибленням у власні проблеми, відстороненістю від державних справ тощо. Духовно-творчий потенціал, який тільки-но розпустився під впливом величі історичного дійства, зів'яв і поступово пішов на спадок. Значну (якщо не більшу) частину молоді охопила хвиля байдужості, пасивності, відчуження. Як засвідчують соціологічні обстеження, на відміну від своїх попередників, сучасна молодь, готуючись до життя й вступаючи в нього, все більш прагматично турбується, у першу чергу, за себе, свою сім'ю, кар'єру, добробут, успіх і тільки потім – за інших: колектив, товаришів по роботі чи за сусідів, зрештою, за суспільство, державу, націю.

Кризові процеси й перманентні скандали, що змінювали суспільство впродовж практично всього періоду незалежного розвитку (від процесу «Бласко» і «справи Гонгадзе» до «отруєння Президента Ющенка» і «газової війни» на міжнародному рівні) не тільки не сприяли формуванню та вияву духовних якостей та творчого потенціалу особистості, але й у прямому розумінні підривали їх. На порядку денному домінували лукавство, мімікрія, позірна активність, псевдо-революційність і зневіра більшості у цінностях, які ще десятиліття тому вважались найбільш вагомими і не заперечними. Формування духовно-творчого потенціалу молоді в цих умовах набуло проблемного характеру.

Далеко не однозначно позначились на духовності молоді й такі об'єктивні процеси, як заміна колишньої системи планової економіки ринковими відносинами, зняття тотальної ідеологізації життєвого процесу й утвердження демократичних підходів до організації й управління як на рівні суспільства загалом, так і на рівні локальних соціальних систем. Тим більше, що в Україні ці процеси розгортались здебільшого у

викривленому, сплюндрованому вигляді: демократія – як «псевдо-демократія», ринкові відносини – як «псевдо-ринок» і «псевдо-відносини». Жити, працювати, й при цьому зберігати людське обличчя для більшості громадян стало справою практично не можливою. Кожен намагався «увірвати» своє, забезпечити сім'ю, підтримати її більш-менш стабільне існування. Більшість молоді сприйняли цю реальність, підсилену світовою кризою та політичними перипетіями, що розгорнулись в стінах Парламенту, Адміністрації Президента України та в Уряді, як єдино можливу і тривалу перспективу, й тому замість активізації навчання та виховання необхідних для трудового життя цінностей і навичок, більшість юнаків і дівчат безоглядно кинулись у вир бізнесово-торговельної стихії. Духовність молоді, її творчий запал, гуманістична соціальна активність стали практично раритетами. Для всіх суб'єктів виховного процесу формування духовно-творчого потенціалу молоді в системі існуючих інститутів та механізмів соціалізації особистості стала справою невдячною і не перспективною. Суспільна ж потреба в ньому стала ще більш актуальною. Це обумовлює пошук і впровадження нових форм і нових підходів, що можна здійснити тільки на основі глибокого теоретичного аналізу. Означена потреба і зумовила актуальність та практичне значення дисертації.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Слід мати на увазі, що проблема духовно-творчого потенціалу особистості, в тому числі й студентської молоді, певною мірою розглядалась у науковій літературі. Першими серед перших цієї проблеми торкались античні мислителі, такі як Платон і Аристотель, Демокріт і Епікур. Широко аналізувалась вона в епоху середньовіччя і Відродження, Реформації і Просвітництва. В нові часи значну увагу цій темі приділили класики філософського освоєння світу Кант, Фіхте та Шелінг і, звичайно ж, знаменитий Гегель.

Серед зарубіжних дослідників слід назвати, насамперед таких відомих вчених, як М.Вебер, Х.Ортега-і-Гассет, З.Фрейд, А.Камю,

К.Ясперс, В.Франк. Особливі сторінки в осмисленні феномена творчості в сучасній філософії і естетиці займають праці таких науковців, як Р.Барт, М.Бердяєв, К.Блаватська, Дж.Бетейль, Ж.Бодрійар, Е.Гуссерль, А.Клізовський, Ж.Лак, Е.Муньє, Е.І.Реріх, Г.Сковорода, В.Соловйов, П.Сорокін, Е.Томас, М.Фуко, Ю.Хабермас, М.Холл, А.Швейцер, М.Шелер, Е.Шюре, П.Юркевич, К.Ясперс та ін.

Відомим є також доробок українських дослідників духовно-творчого потенціалу особистості. Серед них – праці видатних педагогів минулого – Г.Ващенка, С.Русової, Г.Сковороди, К.Ушинського, А.Макаренка, В.Сухомлинського, а також таких сучасних науковців – педагогів, філософів, культурологів, – праці, яких відомі широкому загалу, зокрема, В.Андрущенка, Т.Андрущенко, І.Беха, С.Гончаренка, О.Гомілко, М.Головатого, Л.Губерського, Д.Дзвінчука, В.Журавського, І.Зязюна, Л.Зязюн, В.Кременя, В.Кудіна, С.Кримського, В.Крисаченка, Л.Левчук, В.Лутая, В.Лугового, С.Максименка, В.Майбороди, М.Михальченка, В.Моляко, І.Надольного, Б.Новікова, В.Огнев'юка, В.Панченко, С.Пролеєва, В.Роменця, Л.Сохань, І.Степаненко, М.Степка, В.Шинкарука та ін.

Філософський аспект вирішення проблем формування духовності передусім засобами вищої освіти досить вдало виокремлює А.Корецька. В захищеній дисертації до структури духовності як соціального феномена вона включає гармонію особистісного, суспільного і природного, а саме: гуманізм, освіта, воля, інтелект, розум. Усі ці компоненти можна з упевненістю віднести й до складових духовно-творчого потенціалу особи. У своєму дослідженні авторка виходить з того, що саме освіта у сучасному трансформаційному суспільстві виступає основою інтелектуального, духовного, соціального й культурного розвитку особистості й саме перед нею постає завдання формування творчої, діяльної особистості, здатної до самовдосконалення і самореалізації.

Не зважаючи на досить великий обсяг наукових праць, існує низка питань, які ще не отримали належного теоретичного обґрунтування. До них, зокрема, належать: педагогічний зміст та структура поняття «духовно-творчого потенціалу» студентської молоді; причини та наслідки позірно-ідеологізованого, зневажливого ставлення до духовності й творчості людини в радянському тоталітарному суспільстві (насадження фальшивої моралі, формування ілюзійного світогляду, насадження атеїзму, наукового комунізму тощо); особливості викликів до людини з боку трансформаційного суспільства та реакція на них з боку основних інститутів соціалізації особистості; основні засоби та технології формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в трансформаційному суспільстві; специфіка самоорганізації та управління процесом формуванням духовно-творчого потенціалу студентської молоді тощо. Розглядаючи їх у якості актуальних і не відкладних, ми й обрали тему та напрямок нашого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний з темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол від 28 квітня 2009 року).

Метою дисертаційного дослідження є аналіз проблем формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в період суспільних трансформацій.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

– через усвідомлення міждисциплінарного характеру дослідження духовно-творчого потенціалу студентської молоді виявити його педагогічну сутність і специфіку;

– проаналізувати основні джерела вивчення духовно-творчого потенціалу молоді;

– визначити виклики трансформаційного суспільства та відповіді на них змінами змісту процесу формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді;

– проаналізувати дієвість основних засобів та технологій формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в трансформаційному суспільстві;

– визначити специфіку самоорганізації та управління процесом формуванням духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

Об'єктом дослідження є студентська молодь в контексті викликів трансформаційного суспільства.

Предметом дослідження є філософсько-освітні аспекти формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

Методи дослідження. У роботі застосовано комплекс методів, які використовуються в сучасному філософському пізнанні; зокрема, діалектичний підхід, який спирається на принципи об'єктивності та цілісності, аналітико-синтетичний та індуктивно-дедуктивний методи; широке застосування в дисертації отримав метод аналітичного аналізу та порівняльний метод, у відповідності з якими відслідковуються підходи до розгляду феномену духовного потенціалу особистості загалом, такої категорії молоді, як студенти, зокрема. У якості джерел дослідження використовувались основні надбання сучасної педагогічної, філософської та культурологічної науки, а також результати соціологічних досліджень, що проводились в Україні, зокрема, в 2005-2008 роках співробітниками

Інституту соціології НАН України, соціологічними службами ряду університетів України. Методологічну базу дисертаційного дослідження також становлять норми Конституції України та Закону України «Про освіту» щодо гарантій свободи творчості, прав і свобод людей і громадян тощо, положення «Державної національної програми «Освіта. Україна XXI століття» та «Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті», а також наукові розробки провідних зарубіжних та вітчизняних вчених.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в цілісному і системному аналізі проблеми формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в умовах трансформації українського суспільства.

В дисертації сформульовані положення, що конкретизують наукову новизну дослідження і виносяться на захист:

– обґрунтовано, що поняття «духовно-творчий потенціал» особистості за своїм філософським змістом охоплює суму внутрішніх характеристик та задатків особистості, які визначають її активне ставлення до пізнання та практики, обумовлюють внутрішню тягу до творчої самореалізації;

– уточнено, що духовно-творчий потенціал особистості базується на національних та загальнолюдських цінностях, провідними з яких є повага до батьків і Батьківщини, визнання цінності праці і трудового способу життя, авторитету творчості як основи матеріального і духовного добробуту, усвідомленого сприйняття істини, добра і краси, як пріоритетів, що забезпечують діяльність людини в загальноцивілізаційному, культурному вимірі;

– встановлено, що долаючи зневажливе ставлення до духовності і творчості людини в радянському тоталітарному суспільстві (насадження фальшивої моралі, формування ілюзійного світогляду, насадження атеїзму, наукового комунізму тощо), трансформаційне суспільство змінює пріоритети розвитку, основними з яких є демократія і ринок, тим самим формує

установку, згідно з якою духовний розвиток особистості розглядається як соціальна потреба і проблема українського державотворення, що є одночасно основним викликом щодо духовно-творчого потенціалу особистості; реакція на них в освіті, культурі і вихованні має стати основним змістом становлення особистості;

– проаналізовано основні засоби та технології формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в трансформаційному суспільстві, пріоритетними серед яких є культурні і моральні компоненти, а також духовна енергія особистості;

– доведено, що технології формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді повинні бути представлені не просто у формі послідовності тих чи інших процесів, а як система, яка включає і відповідні організаційні (наприклад, навчально-виховні) процеси, і самоорганізаційні умови та фактори, на базі яких можна здійснювати відповідний цілеспрямований вплив на формування тих чи інших компонент духовно-творчого потенціалу;

– виявлено специфіку управління процесом духовного зростання студентської молоді, як процесу організації їх навчання та виховання; формування людини розумної і людини духовної; відкриття (розчищення) побутових та культурних джерел духовного зростання особистості; відкриття особистості «шляху до себе»; організація творчості як чинник управління процесом духовного зростання молоді та студентів; системно-цільове планування виховної роботи.

Теоретичне значення дослідження. Наукові результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у подальшій теоретичній розробці проблем формування духовно-творчого потенціалу студентів, їх духовної культури, наукового світогляду та високих моральних характеристик. Розкрита в дисертації специфіка духовної культури та творчості, що базуються на національних та загальнолюдських пріоритетах і цінностях, визначає параметри застосування цього поняття як у

сфері теоретичного, зокрема, гуманітарного знання, так і в галузях практичної діяльності – культуротворчій, політичній, педагогічній, філософсько-освітній, виховній тощо.

Практичне значення роботи. Висунуті та обґрунтовані в дисертаційному дослідженні ідеї і положення можуть бути використані не тільки в межах філософського знання, а всією системою сучасного науково-теоретичного пізнання – в галузях культурології, педагогіки, психології, виховної роботи, а також у спецкурсах з проблем культури, філософської антропології, нормативних курсах філософії тощо.

Основні висновки дисертаційного дослідження використовуються автором у викладацькій, педагогічній, науковій, виховній діяльності; вони увійшли складовою частиною в розроблені спецкурси, адресовані студентам, викладачам.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Міжнародному науково-практичному семінарі «Інноваційна освіта для XXI століття» (м. Київ, 2007); Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії і перспективи» (м. Івано-Франківськ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (Крим, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії і перспективи» (м. Київ, 2009); III Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (м. Тернопіль, 2009); Науково-практичному семінарі «Інноваційні стратегії розвитку освіти: філософсько-педагогічний дискурс» (м. Чернігів, 2009).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднені у 3 статтях у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань робота складається із вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (200 позицій). Загальний обсяг дисертації – 177 сторінок, із них основна частина дисертації – 156 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

В умовах утвердження нової філософії освіти, яке відбувається у відповідь на суспільні запити і глобальні виклики сучасності, актуалізуються питання пов'язані з формуванням та розвитком духовно-творчого потенціалу студентської молоді. Проте саме поняття «духовно-творчий потенціал студентської молоді» залишається малодослідженим у філософсько-освітянській науці.

Для розкриття філософського змісту та структури відповідного поняття слід звернутись до усіх категорій, що його складають, передусім в контексті філософської науки. Зокрема, до понять «потенціал», «духовність», «творчість», а також до особливостей такої соціальної спільноти як студентська молодь.

Поняття «потенціал» все більш широко використовується у філософських і наукових дослідженнях. Наприклад, в економічній літературі воно стало з'являтися ще в двадцяті роки XX століття під час розробки проблеми комплексної оцінки рівня розвитку продуктивних сил. Однак лише в середині п'ятдесятих років академік Г.Струмілін запровадив поняття економічного потенціалу, а на початку шістдесятих років академік В.Немчинов запропонував поняття потенціалу розширеного відтворення.

Але якщо в СРСР ідея потенціалу проникала в економічну науку переважно шляхом вираження тих або тих його форм через прості співвідношення найважливіших економічних категорій, то західна наукова думка, пішла іншим шляхом. У 1928 р. Р.Чепмен, досліджуючи розмноження популяцій, впровадив поняття відтворювального (reproductive) потенціалу, яке отримало математичне вираження в теорії стабільного населення А.Лотки. В 1940 р. швейцарський дослідник Л.Герш використав поняття

життєвого потенціалу, яке дозволяло більш глибоко відтворити демографічний потенціал населення тієї або тієї країни на підставі таблиць середньої тривалості життя. Спираючись на визначення потенційної щільності населення, багато вчених в шістдесяті роки XX століття стали будувати моделі потенціалу продуктивності землі та потенціалу сільськогосподарської системи. В суспільствознавчій літературі в 70-80-і рр. XX ст. поняття «потенціал» почало широко використовуватися як узагальнена характеристика ресурсних можливостей в тій або тій царині діяльності. Зокрема, дослідники стали писати про економічний, виробничий, науково-технічний, освітній, аграрний, трудовий, духовний та інші різновиди потенціалів [62, с. 28; 191, с. 275].

Впровадженню поняття потенціалу в аналіз теоретико-методологічних проблем дослідження життєвого потенціалу особистості сприяють також гносеологічні передумови, оскільки відповідно до філософської концепції розвитку розгляд такого цілісного явища як діяльність необхідно проводити, насамперед, з позицій діалектики можливості та дійсності. Звідси правомірність переходу до використання поняття потенціалу, яке відображає різні аспекти саморуху внутрішніх елементів конкретної системи від можливості до дійсності. Отож, поняття «потенціал» має загальнонауковий характер і нині застосовується в багатьох галузях знань – фізиці, біології, географії, демографії, економіці, соціології та інших науках. Головна особливість цього терміну полягає в тому, що він є інтегральною мірою оцінки можливостей тієї або тієї системи.

Поняття «потенціал» має багато значень (зокрема – «потенціал особистості», «трудовий потенціал особистості», «соціальний потенціал», нарешті «творчий потенціал»), що репрезентує різнорівневі характеристики диспозиції особистості в соціальному часі й просторі. У довідниковій літературі потенціал визначається як «сукупність наявних засобів, запасів, сил у певній галузі [161, с. 254]»; «інтегральне поняття, що характеризує можливості особистості або суспільства в цілому у вирішення перспективних

завдань соціального розвитку [128, с. 236]». Вважається, що категорія потенціального містить в собі наявні джерела, засоби, сили, резерви, що використовуються чи не використовуються у даний момент, та передумови, які можуть проявитись у майбутньому у випадку створення певних умов, досягнення більш високого рівня та якості життя [128, с. 236].

У будь якому разі «потенціальне» містить дві важливі складові: дане та можливе [99, с. 282-284], а отже і розвиток його має відбуватися від наявного до можливого. Наявна величина потенціалу тісно пов'язана з гармонічним розвитком суспільства або особистості та в кінцевому підсумку відбиває перспективи соціального відтворення особисті. В сучасній педагогіці поняття «потенціал» використовують передусім з прикметниками «виховний» та «творчий», рідше з прикметниками – «розвиваючий», «освітній», «інтелектуальний», «інноваційний», «комунікативний», «педагогічний» тощо.

Через поняття «духовне», «духовність» традиційно передається те, що має відношення до самої величної сфери життєдіяльності людини та суспільства. У філософській літературі духовність часто окреслюється через екзистенціали «віра, надія, любов» (В.Шинкарук, С.Кримський), що виявляє її як онтологічне осердя людини, або розуміється «як здатність і потреба засвоювати та перетворювати зовнішній та внутрішній світ за законами Істини, Добра, Краси у їх єдності [164, с. 48]». В.Андрущенко і М.Михальченко визначають, що духовність органічно поєднує раціональну і чуттєву складові, а її основою є діяльність людей та їх спілкування [170]. М.Головатий визначає духовність як специфічну людську якість, що формується в процесі усвідомлення та сприйняття певних суспільних норм та цінностей, які в сумі створюють духовний світ людини, забезпечуючи соціально-психологічну сторону її здоров'я, світоглядні, культурні, моральні, громадянські та естетичні потреби [34, с. 89]. Духовність також визначається як свідома життєдіяльність (Є.Бистрицький, С.Пролєєв та ін.).

Проблема формування духовності здавна є важливим предметом філософського дискурсу, однією з найбільш вагомих проблем та найскладнішим феноменом суспільного поступу. Духовність часто ототожнюють з релігійністю. Подібна ситуація обумовлює необхідність зрозуміти й осягнути феномен духовності особистості з позиції вищого рівня складності, яким виступають соціальне середовище, соціально-культурний простір, а також такі інституційні структури, як: освіта, громадські організації (об'єднання), виховання, традиції, сім'я – у комплексному їх поєднанні [83, с. 3]. Подальший суспільний прогрес нерозривно пов'язаний з рівнем духовності кожної особистості, тому формування духовних цінностей та вдосконалення духовного світу особистості – ключове завдання виховання та педагогічного процесу на будь-якому рівні.

Щодо поняття «творчий», слід зазначити, що існує значна кількість визначень понять творчість, творчий потенціал, творча особистість і різноманіття поглядів на природу творчого процесу у психологічній, а останнім часом і у педагогічній науках.

Загалом, творчість, згідно Новій філософській енциклопедії, є категорією філософії, психології і культури, яка втілює в собі важливіший смисл людської діяльності, що має прояв у збільшенні багатоманітності людського світу в процесі культурної міграції [12, с. 18]. Дуже розповсюджене визначення творчості як «людською діяльності, що має за ціль створення будь-чого принципово нового, не схожого на створене раніше, а також діяльності, що передбачає відкриття нового для даного індивіда [137, с. 132]». Відразу видається необхідним розмежувати творчість, як цілеспрямований процес творення чогось нового, та творчість, як властивість особистості, що проявляється у всіх сферах її життя та охоплює більш широке розуміння творчості. Творча особистість, в цілому, – це особистість, що характеризується високим рівнем розвитку творчих здібностей, незвичайним творчим потенціалом та схильністю до творчої діяльності. Творча особистість спрямована та творчу діяльність, що

проявляється у високій потребі до творчості, високому постійному інтересі, що домінує над іншими формами спрямованості. Творча мотивація бере верх над іншими, хоча і вони можуть бути значними, особливо прагнення до самоствердження, потреба в самоактуалізації. Творча особистість відрізняється високою життєвою енергією, працездатністю, домінантністю уваги (здатність довгий час утримувати свою увагу на якому-небудь об'єкті чи проблемі), критичністю мислення, незалежністю думок та оцінок; впевненістю в собі, почуттям власної гідності, високою самооцінкою, сміливістю, відсутністю побоювань здатися смішною, готовністю до ризику, внутрішньою свободою, почуттям гумору, кмітливістю [137, с. 132]. Оскільки творчість «певний аспект розвитку особистості, що має відношення до переходу на високий інтелектуальний рівень [12, с. 18]», у свідомості пересічної особи творча людина постає як така, що в змозі продукувати нестандартні рішення, дивувати, викликати захоплення.

Духовність і творчість нерозривно пов'язані одна з одною, їх формування відбувається паралельно, вони в кінцевому підсумку доповнюють одна одну. Цю тезу підтверджують чисельні дослідження у різних галузях наукового знання, передусім у філософії. Творчість, зазначає Л.Яценко у статті, яка тлумачить дану категорію у «Новій філософській енциклопедії», виступає як позитивна відтворювальна активність, що культивується суспільством заради утвердження загальнолюдських цінностей, вирощування людського в людині, зростання та збереження культури [198, с. 21]. Цю думку розвиває Н.Филипенко у одній із своїх публікацій: «Творчий акт нібито містить в собі вживання людини в культуру, розвиває, просуваю вперед попередню діяльність людей, взаємодіючи при цьому з традиціями, які детермінують творчість [182, с. 30]».

Безпосередньо про співвідношення творчості і духовності розмірковують В.Дуденюк та С.Шлемкевич у межах теоретичного семінару «Духовна творчість: процес, ефективність». Цінність творчості, зазначає В.Дуденюк, визначається конкретним змістом, а не просто якістю

новоутворень самих по собі. Важливими є ті ідеали і ціннісні орієнтації на утвердження яких спрямований творчий процес. Духовність, зазначає він, має лежати в основі творчості, бути її смислоутворюючим стрижнем. Слід відзначити й зворотний зв'язок духовності і творчості: не лише творчість можлива за умов духовності, але й духовність за своєю природою є якість творча, оскільки передбачає не сліпе підкорення та слідування взірцям, а певну міру внутрішньої свободи, незалежність суджень, можливість усвідомленого вибору та особистої відповідальності [49, с. 48-49]».

С.Шлемкевич розуміє творчість як форму духовності, в той час як наука, мистецтво та релігія, на його думку, є її підвалинами. Справжня творчість, зазначає він, досягає своєї істинної цінності, коли об'єктивується в результати того чи іншого ступеню значущості. При цьому відбувається ускладнення самого культурного та духовного поля особистості, відбувається процес «помноження духовності [188, с. 107]».

Досліджуючи феномен духовності у своєму філософському дослідженні А.Корецька вказує на її креативний характер. «Маючи креативно-базовий характер, зазначає дослідниця, духовність як здатність до творення культури та самотворення постійно залишається надзвичайно актуальною для будь-якого типу суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку [83, с. 11]».

Дійсно, важко уявити по-справжньому творчу людину не розвинену духовно й навпаки – високодуховну особу без жодних творчих здібностей. Більш того, очевидно, зазначає Л.Аза, що від самої людини, її внутрішніх ресурсів у багатьох випадках залежить рівень духовного розвитку суспільства. А чим вище цей рівень, тим адекватніше може реалізовуватись духовна сутність людини [1, с. 206]. З огляду на все вищеозначене, виявляється доцільним використовувати поняття «духовно-творчий потенціал» особи як єдине утворення, на яке спрямована велика кількість зовнішніх і внутрішніх впливів.

У сучасній освітянській літературі концепцію «духовно-творчого потенціалу особи» розробляє у своїх працях В.Вербець [25; 26; 27; 28]. Він визначає духовно-творчий потенціал особи як сукупність «внутрішніх» та «зовнішніх» детермінант, що мають інтегративний, цілісний характер [28, с. 152]. При цьому структура особистості ним розглядається як складна система біологічних, фізіологічних, соціально-психологічних, культурологічних, морально-етичних та історико-ментальних елементів, котрі перебувають під впливом соціокультурного й техногенно-природного середовища в динаміці та розвитку.

Реалізація духовно-творчого потенціалу може відбуватися в такій послідовності: вивчення власних можливостей – усвідомлення сили та спрямування потенціалу – самопізнання себе як носія надбань цивілізації – апробація перспективних шляхів реалізації власних здібностей, умінь, навичок у поєднанні із соціальним потенціалом суспільства в контексті розбудови незалежної демократичної держави [28, с. 150-162]. Адже, як зазначив Л.Гумільов, «потенціал особистості – це субстанція, певна «пасіонарність», котра спонукає індивіда до конкретних дій, вчинків, актів соціально-культурної творчості [43, с. 35]».

Оскільки предметом нашого дослідження є духовно-творчий потенціал саме студентської молоді, звернемось до особливостей даної соціальної групи або спільноти. Зокрема, О.Маркова визначає студентство як особливу соціальну групу, яка характеризується спеціально організованим, структурованим у просторовому і часовому вимірі буттям, умовами праці і дозвілля, соціальною поведінкою та психологією, системою ціннісних орієнтацій. До системоутворювальних ознак студентства дослідники також відносять маргінальність усіх аспектів його життєдіяльності, субкультуру, відносну незалежність соціальної психології і поведінки, домінантний вплив статевого вікового чинника [101, с. 232].

Л.Сокурянська у своєму дослідженні виокремлює студентство саме як соціальну спільноту усередині соціально-демографічної групи молоді,

акцентуючи увагу на відносній гомогенності даної спільноти (передусім, віковій однорідності, статусній, рольовій і ціннісній спільності тощо) [155, с. 286]. Виходячи з концептів соціокультурного П.Сорокіна та власних трактовок, дослідниця визначає студентство як соціокультурну спільноту, яку складають учні вищих навчальних закладів, що засвоюють та присвоюють соціальну суб'єктність в когнітивній, професійній, громадянсько-політичній, моральній та інших сферах життєдіяльності історично конкретного суспільства, завдяки інтеріоризації ціннісно-нормативної системи даного суспільства в цілому, а також такого соціального інституту як вища школа, і продукуванню нових аксіофеноменів, що знаходить своє відбиття та прояв в їхньому символічному та предметному світі [155, с. 288].

При цьому Л.Сокурянська досліджує студентство як соціокультурну спільноту, що має специфічну систему цінностей, установок, моделей поведінки, життєвого стилю, тобто власну субкультуру – самостійне цілісне утворення в межах домінуючої культури [155, с. 286]. О.Олексюк підкреслює, молодіжна субкультура в цілому відзначається інтенсивними пошуками смислу і мотиву життя. Важливим для неї стає образ і взірець ідеального героя, який в рамках цієї субкультури персоніфікує, зокрема, ступінь конфронтаційності до оточуючого суспільства та його культури. Характерною ознакою молодіжної субкультури є інноваційний пошук нових культурних архетипів, апробація нових культурних норм, ідей, уявлень [121]. Інноваційність як характерна риса свідомості молоді, зазначають автори праці «Культура. Ідеологія. Особистість», фіксує якісні зміни, що відбуваються в стереотипах національно-культурної творчості і насамперед, духовної [41, с. 570]. Окрім того, у молоді формується, зазначає О.Бутиліна, більш широкий світогляд, що забезпечує їй умови для множинної ідентичності, яка дозволяє використовувати досвід не однієї групи чи культури, а декількох, при цьому будувати майбутнє, не відмовляючись від свого минулого [22, с. 25].

Дійсно, студентська молодь в усі часи була найбільшою динамічною частиною суспільства. Завжди студентство вважалося символом високої духовності та соціальної активності. Як зазначив польський вчений Ян Карліцький, студентська молодь – це люди, які «вчаться на інтелігентів». До того ж студенти глибше та емоційніше переживають за процеси в суспільстві, і тому намагаються щось змінити в кращий бік. Студентській молоді властиві такі риси, як організованість, згуртованість, високий рівень мобільності та динаміки, спроможність більш адекватно, ніж інші категорії населення, реагувати на зміни, які відбуваються у суспільстві [143, с. 6]. Як показують результати соціологічного дослідження «Молодь України: червень 2007», проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді з 25 червня до 13 липня 2007 року в усіх областях України, молодь готова взяти на себе відповідальність за відродження нашої держави, за її майбутнє (на запитання «Як Ви вважаєте, чи здатна сучасна молодь відродити свою країну?» отримано такі відповіді: «Так, лише вона і здатна» – 25%, «Певною мірою здатна» – 47 %, всього – 72%) [140, с. 9].

Отже, саме молодь, передусім студентська, має сили, можливості та бажання активно діяти, змінюючи звичне минуле. Однак через брак досліду і знань, якими володіє старше покоління, дії молодих людей часто суперечать прийнятим у суспільстві нормам і стандартам. Вони створюють щось нове, що часто сприймається іншими групами з великими побоюваннями або навіть негативно. Тому діяльність молодого покоління, результатом якої є зміна навколишньої дійсності, може розцінюватись деякими як руйнування колишніх підвалин і культурних зразків [23, с. 46].

До того ж не слід забувати, що для молоді, у тому числі й студентської, одночасно характерні соціальна незрілість, несформованість ціннісних орієнтирів, нездатність в повній мірі адекватно прогнозувати наслідки своїх дій [54]. Окрім того, молодь більше за інші соціальні групи відчуває вплив прагматичних, технократичних орієнтацій, глобалізаторських імперативів мислення, ксенофобних, радикально націоналістичних тоталітарних та

екстреміських ідеологій, нетрадиційних неорелігійних культів та тоталітарних сект, псевдодуховних і неформальних організацій тощо.

Окреслені вище особливості студентства як соціальної групи чи спільноти, дозволяє уточнити зміст поняття «духовно-творчий потенціал студентської молоді». Феномен духовно-творчого потенціалу студентської молоді, зазначає В.Вербець, варто розглядати в контексті соціального її потенціалу, що набагато ширше охоплює спектр проблем морально-етичного становлення особистості, її соціалізації, отримання освіти і працевлаштування з відповідними змінами економічного, професійного, кваліфікаційного й соціокультурного статусів та актуалізацією її психофізіологічних, соціально-психологічних та духовно-творчих ресурсів [29].

Розкриваючи саме філософський зміст поняття «духовно-творчий потенціал студентської молоді» слід, на нашу думку, акцентувати увагу на тому, що його формування та реалізація відбувається передусім в царині вищої освіти, яка дозволяє реалізувати набуті через шкільну освіту, сімейне виховання, самоосвіту та соціальне середовища здібності та вміння, одночасно закладаючи міцний фундамент для саморозвитку та самореалізації на подальші роки. «Переступаючи поріг ВНЗ, зазначають А.Мельниченко та І.Пиголенко, студент несе з собою власний духовний світ, культуру і ціннісні орієнтації, сформовані попередньою життєвою практикою і виховною роботою в школі. Разом з тим, цей світ, культура і цінності є відкритими здатними як до збагачення і розвитку, так і до руйнації, розпаду чи, навіть деградації [103, с. 32]». Вища освіта та суспільство в цілому не може залишитися байдужими у якому напрямку розпочнеться його трансформація і розвиток.

Освіта, передусім вища освіта, як результат нагромадження знань, результат навчального процесу має кількісний та якісний аспекти. Перший находить свій прояв у кількісному обсязі набутих і засвоєних людиною знань, другий характеризує високу моральну цінність освіти, пов’язану з

формуванням здібностей і устремлінь представників кожного народу, які визначають його історичну долю. До того ж, нагромаджені в процесі освіти мають цінність не просто самі по собі, а ще й тому, що вони сприяють духовному і фізичному розвитку людини. Результатом освіти в сучасному розумінні є запуск індивідуального механізму талановитості, який надалі функціонуватиме за самовідтворювальним принципом [117, с. 89-90].

Звернення саме до філософського змісту поняття «духовно-творчий потенціал студентської молоді» виявляється досить актуальним і виправданим з огляду на те, що головним суб'єктом майбутнього – інформаційного – суспільства має стати «клас інтелектуалів», які володіють головним капіталом інформаційної ери – науковими знаннями та найважливішим власне людським капіталом – моральними настановами. Формування такої суб'єктності відбувається значною мірою у вищій школі, яка покликана наділити індивіда «реєстром цілей і списком засобів» (З.Бауман) для його самореалізації у житті. Студентство у цьому смислі виступає як найбільш «ресурсномістка» соціальна група сучасного українського суспільства, виходячи з рівня освіти, віку та майбутнього місця в системі суспільних відносин. Мається на увазі набуття студентською молоддю характеристик інтелектуальної еліти суспільства, її ресурсні можливості щодо формування середніх прошарків українського соціуму, електоральні уподобання студентства як важливіший чинник політичного вибору країни в цілому [189, с. 166].

Зростаюча увага дослідників до студентства як найбільш прогресивної і динамічної групи молоді, що має свій статус, менталітет, свої політичні уподобання, свій погляд на державу, в якій їм жити і працювати, зумовлена усвідомленням того, що від відносин молоді із суспільством, її місця і ролі, настроїв і установок залежить подальший історичний розвиток нашої країни. Дійсно, якою буде молодь, які цінності становитимуть ядро її свідомості, якою буде її життєва позиція, таким курсом і піде наша країна. Тому в сьогоднішніх умовах державотворчого процесу в Україні йде активний

різнобічний пошук нової моральної парадигми в філософії, психолого-педагогічній науці, державних структурах, школі, сім'ї. Основна мета цих новацій – виховати людину гуманну, творчу, відповідальну, з активною життєвою позицією, яка б могла реалізувати себе, утвердити правову, демократичну, соціальну державу та розвинути громадянське суспільство [183, с. 4].

Саме тому дослідження духовно-творчого потенціалу студентської молоді носять комплексний та міждисциплінарний характер, знаходячись на перехресті соціальної психології і педагогіки, філософії та соціології освіти, соціології молоді. Окрім того, ця проблема має багато парадигм, найвідомішими з яких є психоаналітична, біхевіористська, соціально-діяльнісна, гуманістична, когнітивна, структурно-функціональна та системна, які відображають різні концептуальні підходи до обґрунтування теорії особистості [29, с. 151].

Зупинимося більш детально різноманітних аспектах дослідження даної проблеми в контексті предметного поля конкретних дисциплін.

Розпочнемо з педагогіки, адже саме філософсько-освітянський зміст поняття «духовно-творчого потенціалу» студентської молоді є предметом нашого дослідження. Оскільки «об'єктом педагогіки є гуманітаризація навчального процесу, його дидактичні та методичні принципи [67, с. 3]», вона націлена передусім на вивчення та вдосконалення механізмів формування та розкриття духовно-творчого потенціалу студентської молоді. Багато педагогів минуло і сучасності акцентували увагу в своїх дослідженнях на вихованні духовності, моральності, розвитку творчих здібностей, хоча слід ураховувати, що більшість таких досліджень стосується шкільного виховання.

Один з найвидатніших педагогів, чия творча спадщина безпосередньо пов'язана з дослідженнях окреслених вище питань, був В.Сухомлинський. Питання формування та розвитку духовно-творчого потенціалу юної особистості педагог підіймає у таких працях як «Проблеми виховання

всебічно розвиненої особистості», «Духовний світ школяра», «Методика виховання колективу», «Серце віддаю дітям» тощо. Хоча В.Сухомлинський не вживає такий термін, у цих працях він дає чимало порад вчителям щодо формування багатого внутрішнього світу дитини та молодої людини, розвитку її творчих здібностей, індивідуальних прихильностей, формування покликання, професійної орієнтації. «Таланти не падають з неба, а відкриваються нами, вихователями, якщо ми мудро підходимо до людської душі зі своєю педагогічною майстерністю як скульптор підходить з різцем до глиби мармуру [166, с. 106]», – пише В.Сухомлинський.

Дуже багато у своїх працях він писав про виховання гуманності, людяності через творіння добра людям. «Найбільша людська радість – жити для людей... Піклуватися про інших потрібно без розрахунку на похвалу або винагороду, прагнення творити добро для людей має стати звичайною нормою поведінки, перетворитися на звичку [45, с. 35]», передає думки видатного педагога А.Дзеверін, узагальнюючи сформульовані В.Сухомлинським у праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості» вимоги азбуки моральної культури особи [166, с. 128-131]. У праці «Духовний світ школяра» В.Сухомлинський, надаючи духовності особливого значення у формуванні особистості, висвітлює усі складові духовності в їх нерозривній єдності, конкретизує специфіку формування духовного світу кожного вікового періоду. Вчений писав: «ми вкладаємо в поняття «духовний світ», «духовне життя» такий зміст. Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування, задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів у процесі активної діяльності [167, с. 224]».

Про зв’язок духовності і творчості В.Сухомлинський пише характеризуючи феномен дитячої творчості у книзі «Серце віддаю дітям». «Творчість дітей, зазначає педагог, – глибоко своєрідна сфера їх духовного життя, самовираження і самоутвердження, в якому яскраво виявляється індивідуальна самобутність кожної дитини [169, с. 54]». Хоча об’єкт

дослідження В.Сухомлинського – школярі та його поради адресовані передусім шкільним вчителям, багато з них є корисними досі й для викладачів вузів, а висновки видатного педагога щодо духовного світу та творчості молодої людини цілком коректно застосовувати для дослідження духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

Питання формування та реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді досліджують у своїх роботах чимало педагогів сучасності, хоча, слід визнати, що частіше за все складові духовно-творчого потенціалу студентської молоді розглядаються окремо. Тобто предмет дослідження одних – виховання креативності, розвиток творчих здібностей студентів, інших – їх моральне виховання, формування духовності. Зокрема, питання розвитку творчого потенціалу майбутніх фахівців досліджує Е.Лузік, яка вивчає закономірності формування креативності в системі неперервної освіти [96, с. 76-81]; С.Сафарян, який досліджує різні чинники формування творчої особистості й доводить, що визначними з них є система естетичного виховання, особистісно орієнтованого навчання та творча особистість вчителя [148, с. 6]; Т.Андрущенко, яка вивчає творчу діяльність як основу формування естетичної культури особистості [7, с. 43-45]. Чимало дослідників акцентують увагу на розвитку творчого потенціалу саме майбутніх вчителів, серед них Ю.Музиченко [113, с. 20-22], Е.Муртозаєва [116, с. 69-76], В.Рукасов [144, с. 40-41], Т.Саєнко [146, с. 5-8], О.Кривильова [90, с. 16-17] та інші. Проте переважна більшість досліджень присвячені формуванню творчого потенціалу особистості передусім в умовах шкільної освіти. Йдеться про праці В.Кисельової, яка досліджує особливості організації навчально-виховної роботи у профільному природничо-науковому ліцеї з точку зору її впливу на формування творчої особистості учня [72-73]; В.Алфімова, який разом з педагогічним колективом ліцею, якій він очолює, розробив і реалізує на практиці педагогічну систему, що спирається на так звану «модель творчої особистості ліцеїста» [2, с. 6-8; 3, с. 9-14; 4, с. 26-29]; В.Барко, роботи якої орієнтовані передусім на

діагностику творчих здібностей школярів [9-10]; Т.Волобуєва, яка досліджує питання творчої компетентності школярів [31]; С.Конівець, яка досліджує та розробляє креативні освітні технології у практиці сучасної школи [77, с. 20-23]; А.Анджейчак, яка досліджує психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах [5, с. 8-13] та інші.

Виховання духовності, вдосконалення духовного світу молодої особистості – споконвічна тема педагогічних досліджень, що ніколи не втрачає актуальності. Проблеми формування духовності підростаючого покоління досліджує Г.Бондаренко [18], Н.Долгая [47], К.Журба [60], С.Тищенко [173], С.Мукомел [114], О.Омельченко [124], О.Сухомлинська [168] та інші, проте об’єктом цих досліджень знов-таки виступає передусім молодь шкільного віку, хоча низка висновків та узагальнень цих досліджень стосується молоді в цілому. Зокрема, О.Сухомлинська одна з перших за пострадянських часів виказала занепокоєння стрімким падінням духовності молоді, визначивши основні його причини: соціально-економічні, політичні та інші, зокрема, негативний вплив засобів масової інформації, котрі «дедалі більше впливають на суспільство й особливо молодь, пропагують насилля, зброю, силу, прищеплюють моральний релятивізм, конформізм і цинічно-гедоністичне ставлення до повсякдення. Усе це призводить до відчуження дітей і молоді від моралі…, до певного заперечення духовності й моральності як суспільно і особистісно значущих феноменів [168, с. 13]». У своїх розробках концептуальних засад формування духовності особистості О.Сухомлинська ставить за мету «виховання в дітей і молоді високих інтелектуально-моральних інтересів і запитів, ціннісних поглядів, орієнтацій та переконань; створення таких умов, які сприяли б розвитку моральної активності дитини; формування моральної спрямованості її психічної діяльності, моральності потягів, інтересів, поглядів, думок, переконань [168, с. 15-16]».

Заслуговують на особливу увагу роботи О.Олексюк [121-122] та А.Ярошенко [197], які присвячені формуванню духовного потенціалу у вищій школі засобами гуманітарних наук, І.Стадник [163], С.Осипової [129] та В.Ільченко [66], в яких доводиться необхідність переходу всієї системи навчання і виховання на народний грунт, повернувшись до народних джерел, народної педагогіки як єдиний спосіб зберегти духовність, сприяти формуванню високих моральних переконань і чеснот.

Лише вже згадуваний вище В.Вербець досліджує духовно-творчий потенціал студентської молоді як цілісне явище. У своїх роботах дослідник виокремлює два напрями формування духовно-творчого потенціалу студентів: еволюційний і конфліктний. «Еволюційний» етап передбачає створення у внутрішньому морально-етичному полі особи позитивних психологічних установок, які слугують підґрунтям для створення нового досвіду евристично-соціальної поведінки і налагодження високоестетичних стосунків. Це може досягатися шляхом оперативної діагностики діяльності студентської молоді і внесення коректив у навчально-виховний процес для формування нових ресурсів талановитої молоді й реалізації нового досвіду морально-етичної поведінки, що значно ускладнює прояв елементів негативного характеру. «Конфліктний» напрям вимагає створення умов для загострення суперечностей між новими та старими нормативними моделями морально-етичної поведінки й відмови від останніх шляхом самоактуалізації ресурсного потенціалу молодої особи згідно з новими стандартами і художньо-творчими настановами. Діяльність вузівського колективу як інтегрованого соціального інституту виховання базується на соціально-значущій професійній активності викладачів та студентів і повинна бути спрямована на формування у внутрішньому світі молодої особи конфліктної ситуації «браку позитивних настанов». Внаслідок цього може відбуватися відповідне спрямування «зовнішніх» та «внутрішніх» ресурсів молоді на засвоєння нових морально-етичних цінностей і реалізації нових моделей поведінки [29].

Таким чином, педагогічні дослідження даної проблеми спрямовані передусім на вивчення способів діагностики та формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді, вдосконалення навчально-виховного процесу, пошук нових засобів впливу на формування особистості студента.

Тепер зупинимось більш детально на характері психологічних досліджень даної проблеми.

Соціальна психологія вивчає механізми формування особистості студента, його духовний світ, шляхи його соціалізації. Шлях до розкриття творчого потенціалу особистості, як видно з робіт видатних психологів – А.Маслоу, Д.Леонтьєва, М.Сандомирського, К.Роджерса, С.Братченка, М.Миронова та ін., є прямування до свого істинного «Я», пізнання своєї глибинної сутності, встановлення контакту з власним несвідомим, гармонізація внутрішніх протиріч. «Знайти себе як іншого, знайти своє друге «Я» – означає навчитися підтримувати контакт з власним несвідомим. А це, в свою чергу, означає відкриття свідомого доступу до своїх глибинних внутрішніх ресурсів та творчих здібностей, до інтуїтивної мудрості та відчуття сенсу життя [147, с. 20-21]».

Загалом весь спектр психологічний досліджень даної проблеми ґрунтується навколо загальної теорії особистості та базується на вивченні внутрішньої структури особистості та тенденцій її розвитку. Психологія в більшій мірі ніж інші науки орієнтована до вивчення творчої активності особистості, формування та розвиток її творчого потенціалу. Відповідні проблеми висвітлено у працях В.Романець [142], Г.Тарасова [171] С.Степанова [24; 165], Р.Ткача [174], П.Горностай [37; 38; 39], Л.Овсянецької [120] та ін.

Слід підкреслити, що творчий потенціал у працях психологів інтерпретується як категорійна форма творчої активності особистості. Динаміка і розвиток творчої активності як процес переходу потенційного та інтелектуального в актуальне функціонування творчої активності,

своєрідного плану продуктивної діяльності, її програми на основі ретроспекції та моделювання перспектив [120, с. 140].

З точки зору більшості психологів творчий потенціал містить у собі всі здібності особистості – мислення, волю, пам'ять, переконання, відхилення від шаблону, дар, передбачення, оригінальність, ініціативність, висока само організованість і працездатність. У характеристиці творчого потенціалу виражена єдність природного і соціального; наявність природних задатків до творчості і необхідність їх розвитку в умовах життєдіяльності [17].

Яз зазначає С.Степанов, творчий потенціал – це психоенергетична напруга, що виникає між устремліннями, можливостями та реальним життям людини. Він реалізується у рефлексивно-творчому зусиллі, тобто в зусиллі, спрямованому на досягнення раніше недосяжного, на реалізацію того, що до даного моменту не було реалізоване, на устремління за межі самого себе. За допомогою творчого зусилля людина може здобути у своєму житті те, що їй не було дано від природи або в процесі виховання та освіти. Воно і визначає унікальність і життєву стратегію особистості [165, с. 153]. П.Горностай говорить про використання творчого потенціалу «в розв'язанні не лише інтелектуальних, творчих, але і різноманітних життєвих проблем, а це є ознакою адаптивності особистості, тобто є критерієм її гармонійності [39, с. 3]».

Досліджуючи складові творчого потенціалу особистості психологи зазвичай виокремлюють низку факторів: задатки (як вроджена якість), соціальне середовище (зовнішні умови впливу) і особистісна активність (життєва позиція особистості). Саме останній фактор визначає особистість як унікальну цілісну систему, яка виступає «відкритою можливістю» самоактуалізації, володіє потенціалом безперервного саморозвитку та самореалізації.

Якщо зусилля людини перевищують за величиною її наявні ресурси (прагнення і цінності особи вищі, ніж її актуальні ресурси), то вона власними зусиллями збільшує свої ресурси й можливості (як психологічні, так і

матеріальні), а отже й горизонти свого саморозвитку. У цьому випадку можна говорити, що людина, проявляючи творчий потенціал, одночасно його і нарощує. Творчий потенціал, реалізуючись у творчих зусиллях, пов'язує можливості людини і її реальне життя в єдиний процес життєтворчості, в якому кожна мить може бути народженням нових можливостей і їх реалізацією [120, с. 141]. Як зазначає, Л.Орбан-Лембрик, потенціал розвитку особистості закладено в ній самій, у її потребах та здібностях, особливо в спрямованих на саморозвиток [126, с. 165].

Таким чином, об'єктом дослідження психологів виступає передусім творчий потенціал особистості, випадки вивчення особливостей його формування засобами освіти потрапляють у предметне поле міждисциплінарних психолого-педагогічних досліджень. Водночас, в сучасній психології актуалізується проблема духовності професіонала, її психологічного змісту, механізмів її становлення [8; 109; 134; 135].

Філософське осмислення життєвого потенціалу особистості особливо актуалізується в умовах різноманітних кризових явищ в суспільстві, не останнє місце з яких посідає криза сенсу життя, що неминуче супроводжує злами епох, цивілізацій і соціально-політичних систем. З іншого боку, наша увага до цього феномена обумовлена і методологічними трансформаціями сучасності: адже все приховане, латентне, можливе набуває все більшої значущості за постнекласичного розуміння проблем і закономірностей колективного розвитку.

Є цікаве тлумачення особистісного потенціалу як «самокерованої системи внутрішніх відновлюваних ресурсів особистості, які проявляються в її діяльності, спрямованої на отримання соціально-значущих результатів [100]». Ми вважаємо, що вказівка на системний характер потенціалу особистості і підкреслення його самокерованості є конструктивним і важливим. Але коли ми говоримо про життєвий потенціал особистості взагалі, а не лише про його професійні компоненти, немає підстав підкреслювати спрямованість потенціалу на досягнення соціально-значущих

результатів – адже різні потенційні здібності індивіда можуть реалізовуватись з різними намірами, і навіть без намірів, тому важко говорити не лише про обов'язкову їх спрямованість на соціальну значущість продукту, а й про їх спрямованість загалом.

У найзагальнішому розумінні поняття «потенціал» правомірно розуміти як можливість, потужність (не тільки реальну, а й приховану – ту, що може проявитися за сприятливих обставин) [152, с. 514]. Предметом нашого дослідження є життєвий потенціал особистості, найбільш комплексно представлений в концептуальних розбудовах професора Л. Сохань. Під життєвим потенціалом людини вона розуміє систему особистісних якостей і можливостей, які реалізуються індивідом в його соціальній діяльності, проектуванні, побудові та здійсненні ним свого життя. Це «складне психосоціальне утворення, яке охоплює всю повноту особистості, унікальність, неповторність її індивідуальності [156, с. 323-324]». Це сукупність внутрішніх ресурсів людини, які визначають її можливості в житті.

У наших розбудовах ми продовжуємо саме таку традицію тлумачення життєвого потенціалу особистості, однак нам здається, що часто термін «життєвий» у цьому словосполученні вживається чисто механічно, і смисловий потенціал його недооцінюється. Тому варто уважніше придивитись до його значення.

Аналізуючи різноманіття дефініцій життя в історії філософії, Г.Воловик узагальнюючим чином визначає його як соціально-філософську категорію для позначення «об'єктивних специфічних засобів існування відкритих білкових систем на Землі, здатних до самовідтворення, асиміляції та дисиміляції, зростання та розвитку, саморегуляції, що мають спадковість і мінливість, дискретність і цілісність, подразливість і ритмічність при обов'язковій в умовах нашої планети єдності складу біогенних речовин живих організмів, які відрізняються наявністю необмежених можливостей до саморозвитку, аж до виникнення мислячих форм, здатних усвідомлювати

самих себе та необхідність збереження зазначеного цією категорією феномена як вищої цінності [32]». Зважаючи на таке широке світоглядне визначення, ми відкриваємо свій кругозір і розширюємо своє розуміння життєвого потенціалу більше, ніж просто в значенні «можливості для життя» – зокрема, тут підноситься значення життя як найвищої цінності і наголошується на тому, що життя людини не належить тільки їй, воно є результатом і складовою ланцюга і матриці різноманітних форм життєдіяльності.

Ще більше для нас важливо, що в названому дослідженні набуло подальшого розвитку розуміння соціального життя як суперечливої взаємодії вітального і системного начал, які виступають в якості протилежностей зазначеного протиріччя. Причому, якщо в ранні періоди історії людства вітальне мало перевагу над системним, то в розвинутих формах людського співіснування системне бере верх над вітальним. У контексті життя сучасної особистості це націлює розвиток її потенціалу на вибудовування й реалізацію коеволюційної стратегії з біологічним рівнем. Адже людське життя постає як проблема, яка потребує вирішення на кожному етапі життєвого шляху. Життя людини – це процес творення нею себе, побудови власного життя у відповідності до своїх інтересів, потреб, цілей, прагнень, духовного світу, до розуміння людиною сенсу життя.

Тому саме цей глибокий смисл має бути покладений і має читатися за лаконічними дефініціями життєвого потенціалу особистості як певної самокерованої системи особистісних властивостей і можливостей. Для поглиблення цього погляду ми спробуємо змоделювати структуру життєвого потенціалу. Остання (від лат. structura – будова, розміщення, порядок) визначається у філософському словнику як «спосіб закономірного зв’язку між складовими частинами предметів і явищ об’єктивного світу, мислення та пізнання; сукупність істотних відношень між компонентами всередині цілого; внутрішня будова чого-небудь [181, с. 667]».

У відповідності до цього структура життєвого потенціалу особистості може бути визначена як спосіб внутрішньої організації його елементів, що фіксує істотні відносно стійкі зв'язки між ними і тому забезпечує збереження основних властивостей життєвого потенціалу та виконання його функцій при різноманітних змінах.

Філософія і соціологія освіти духовно-творчий потенціал студентської молоді досліджують як важливішу складову розвитку сучасної освіти, а формування, розкриття та вдосконалення духовно-творчого потенціалу як головну мету сучасної освіти. При цьому філософію освіти цікавить духовно-творчий потенціал студентської молоді в контексті дослідження теоретичних та методологічних проблем гуманізації, закономірностей функціонування і розвитку освіти, протиріч її в системі та шляхів їх подолання, в той як соціологія освіти акцентує увагу на вивченні духовно-творчого потенціалу студентської молоді в контексті взаємодії освіти з суспільством, матеріальною та духовною культурою [67, с. 3].

Слід зазначити, що у зв'язку з успадкованим від старої системи занепадом, відповідною деформацією духовності, передусім питання формування духовності особистості в умовах трансформації українського суспільства постає нагальним завданням соціальної філософії. Загалом соціально-філософські підходи до проблеми духовності особистості у закладені ще у працях класиків – Аристотеля, Платона, Локка, Ортега-і-Гассета, М.Бердяєва, Г.Сковороди, В.Соловйова, П.Сорокіна, П.Юркевича, Е.Гуссерля, П.Козловськи, Е.Муньє, М.Фуко, Ю.Хабермаса, А.Швейцера, М.Шелера, К.Ясперса та ін. Сучасні теорії феномену духовності особистості ми знаходимо у працях таких видатних вчених сучасності як В.Андрущенко, М.Головатий, Л.Губерський, С.Кримський, В.Крисаченко, М.Михальченко, В.Шинкарук та ін. Проте у межах нашого дослідження слід звернути особливу увагу на праці, де висвітлено філософський аспект вирішення проблем формування духовності передусім засобами вищої освіти.

Зокрема, А.Корецька у своїй роботах [81; 82; 83; 84] до структури духовності як соціального феномена включає гармонію особистісного, суспільного і природного, а саме: гуманізм, освіта, воля, інтелект, розум. Усі ці компоненти можна з упевненістю віднести й до складових духовно-творчого потенціалу особи. У своєму дослідженні авторка виходить з того, що саме освіта у сучасному трансформаційному суспільстві виступає основою інтелектуального, духовного, соціального й культурного розвитку особистості й саме перед нею постає завдання формування творчої, діяльної особистості, здатної до самовдосконалення і самореалізації.

Авторкою сформульовані завдання подальшого розвитку освіти, які спрямовані на розвиток духовно-творчого потенціалу молоді, що включають зв'язок із світовою культурою й оновлення її змісту, зміну психології учасників освітньо-виховного процесу, фундаментальну підготовку кадрів як для системи освіти, так і для різних галузей виробництва, забезпечення якості та життєспроможності освіти у полікультурному контексті, виокремлення проблем сучасної філософії освіти та удосконалення законодавчо-нормативної бази [83, с. 9-10].

Дослідження проблем творчості в філософії органічно пов'язані з фундаментальними філософсько-антропологічними питаннями «свободи волі», «детермінізму», «необхідності», співвідношення «пізнаного» та «непізнаного» в людині, у всесвіті. Перші спроби силою розуму осягнути проблему творчості знаходимо вже в філософії Платона і Аристотеля, їх продовжили мислителі Середньовіччя, Нового часу. Непересічні ідеї з проблеми творчості дала світу німецька класична філософія І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шелінга, Ф.В.Г.Гегеля, Л.Фейєрбаха. Зокрема, І.Кант звертається до проблеми творчості у вченні про продуктивну здатність уяви, яка становить єдність свідомої та безсвідомої діяльності, Ф.Шелінг розумів творчість як найвищу форму людської діяльності, де людина стикається з абсолютом. В філософії XIX-XX ст. відбувається поглиблення таких ґрунтовних, базових тлумачень, як «творчість як відображення» (матеріалізм), «творчість як

конструювання» (ідеалізм), творчість як «дар Божий» та «передавання зведеного Богом» (християнство) чи «творчість як саморозкриття Бога в людині» (індуїзм, буддизм), сувора заборона творчості в ісламі з деякими винятками.

Сьогодні над феноменом творчості працюють багато сучасних дослідників естетичної проблематики. Відповідні дослідження були започатковані М.Бердяєвим, який поклав творчість у фундамент буття людини в світі, А.Канарським, який діалектичний підхід органічно переплітає з естетичною проблематикою. У працях вітчизняний філософів досить ґрунтовано розроблені питання зв'язку творчості з соціальним процесом, діалектичний аналіз творчої свідомості, відображення й естетичного почуття, логіко-гносеологічна проблематика творчості тощо. Західні школи дають нам широкий спектр поглядів на творчість: від об'єктивно ідеалістичного, гегелівського, де творчість підкоряється об'єктивній необхідності та об'єктивним чинникам, до поглядів на творчість, котра переводить індетермінізм творчого процесу у такий стан, який можна означити категорією «свавілля митця» (З.Фрейд, А.Камю, К.Ясперс, В.Франк). Особливі сторінки в осмисленні феномена творчості в сучасній філософії і естетиці займають теософська школа (К.Блаватська, А.Клізовський, Е.Реріх, Е.Томас, М.Холл, Е.Шюре) та постмодернізм (М.Фуко, Дж.Бетейль, Ж.Лак, Р.Барт, Ж.Бодрійар) [85] .

Серед сучасних вітчизняних дослідників феномену творчості слід назвати роботи С.Красавіна [85; 86; 87], в яких здійснюється спроба діалектичного синтезу основних трактовок людською культурою проблеми творчості, Н.Филипенко [182], який зосереджує увагу на дослідженні критеріїв творчості та здійснює спробу типологізації видів творчості та ін.

Соціологи, досліджуючи розвиток духовно-творчого потенціалу особистості, звертають увагу передусім на соціокультурні процеси. Ще класик соціології Е.Дюркгейм вказував на вирішальне соціокультурне значення явищ суспільного життя для духовного розвитку людини, а ідеї

соціокультурної динаміки одного з основоположників американської соціологічної школи П.Сорокіна дали можливість розглядати життєдіяльність людини в контексті соціокультурного простору.

О.Олексейчук у своєму дослідженні джерела формування духовного потенціалу шукає в глибинних процесах соціокультурних впливів, середовищних взаємодій, функціональних зв'язків макро- і мікросоціумів. На думку дослідниці, три рівні включення особистості в культуру дають змогу визначити джерела формування духовного потенціалу особистості за умов сучасної соціокультурної ситуації. Так, перший – ментальний рівень – це ареал автономного індивідуального мікрокультурного простору, в якому особливу роль відіграють власні відношення стосовно реалій культури. На другому індивідуально-культурному рівні реалізується культурна свідомість та самосвідомість, яка, висвітлює внутрішню сутність самого себе як суб'єкта, споглядає, пізнає себе, свій духовний світ, оцінює свої можливості, здібності та акти діяльності. Отже, на перших двох рівнях основними джерелами духовного потенціалу особистості стають самопізнання, самовиховання, самовдосконалення. Третій, субкультурний рівень включення особистості в культуру – це близьке до особистості соціокультурне середовище, субкультурний та національно-культурний простір. Останній забезпечує спілкування та комунікації в рамках соціальних груп і міжособистісних взаємодій. У центрі уваги цього рівня перебуває прояв безпосереднього впливу соціальних інститутів – родини, системи освіти, мистецьких закладів, засобів масової інформації [121].

У соціологічних дослідження у тій чи іншій мірі здійснюються спроби вимірювання наявного духовно-творчого потенціалу студентської молоді. При цьому безпосереднім об'єктом дослідження соціології молоді часто виступає ціннісний світ студентства, з'ясування місця в ньому духовних цінностей. Так, застосовуючи як кількісні, так якісні методи дослідження ціннісного світу студентства, Л.Сокурянська приходить до висновку, що слухи про зростаючу бездуховність сучасної молодої людини певним чином

перебільшені. Хоча в ході фокус-групових інтерв'ю, зазначає дослідниця, нерідко було зафіксовано демонстративна байдужість, а іноді й негативне ставлення частини респондентів до поняття духовності, студентство в цілому та багатьох його окремих представників неможна звинувачувати у нехтуванні духовними цінностями. Передусім тому, що така духовна цінність як освіта є однією з найважливіших у системі ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців. Окрім того, внутрішній світ багатьох молодих людей складають такі неминучі людські цінності як сім'я, любов і дружба, доброта і милосердя, порядність і чесність, безкорисність і допомога ближньому, спілкування з природою, література та мистецтво. Більш того, в ході фокус-групових інтерв'ю та в біографічних матеріалах дослідниця знаходить досить цікаві розмірковування про сутність духовності, значущість її у сучасному світі, зв'язок духовності з самопізнанням і самовдосконаленням [155, с. 518-520].

Якщо за радянських часів ідеологічний чинник відгравав провідну роль у формуванні духовних цінностей студентства, то в умовах деідеологізації суспільства ситуація змінилась на протилежну. На зміну єдиній комуністичній ідеології не прийшла ні єдина ринкова ідеологія, ні національна, ні будь-яка інша. Панівну ідеологію не вдалось замінити патріотизмом чи моральною формою суспільної свідомості. Це підтверджуються чисельними соціологічними даними, зокрема результатами дослідження, проведеного у жовтні 2004 році в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» фахівцями Науково-дослідницького центру прикладної соціології «Соціополіс» (опитано 590 осіб).

Взявши в якості індикаторів почуття патріотизму та обов'язковість дотримання етичних норм, автори дослідження прийшли до наступних висновків. По-перше, для студентів-політехніків патріотизм носить формальний характер, адже при тому, що 72% респондентів пишаються тим, що є громадянами України, на запитання «Наскільки Ви згідні з

твердженням, що доля моєї країни турбує мене навіть більше, ніж моя власна доля?» респонденти частіше висловлювали незгоду з цим твердженням. По-друге, моральна криза суспільства, що має прояв у глибокій недовірі людей один до одного, до колективних дій і суспільних інститутів, не пройшла повз студентської молоді, адже значна частина опитаних студентів погодились з твердженням, що в суспільстві неможливо вижити без порушення моральних норм. В результаті аналізу цих та інших індикаторів А.Мельниченко і І.Пиголенко прийшли до висновку про відсутність будь-якої гуманістично спрямованої та загальновизнаної ідеологічної системи, спроможної значним чином впливати на формування духовної культури студентів [103, с. 39-42].

Проте окремі дослідники стверджують, що за сучасних умов нерідко роль духовного орієнтира виконує релігія. Чисельні дослідження фіксують зростаючу роль релігії в ієрархії духовних цінностей молоді й студентства зокрема. Феномен релігійного ренесансу сучасна соціологія молоді пояснює як відбиття протесту проти влади, що узурпувала право тоталітарного контролю не тільки за поведінкою, але й духовним світом людини; прагненням через релігійну віру набути психологічної стійкості; відвертого признання Богу у власній слабості, гріховності заради очищення та набуття сили у мирському житті; потреби зіставляти власні думки, поступки з моральними стандартами, що витримали випробування часом; надію на реалізацію оптимістичного сценарію майбутнього [47, с. 100].

Зростаючу релігійність молоді Л.Сокурянська пояснює кількома детермінантами. По-перше, потребою вірити у щось; по-друге, компенсацію дефіциту спілкування з рідними, друзями, особливо у тих випадках, коли це спілкування стає проблемним, конфліктним; по-третє, прагненням молодої людини знайти для себе точку опори в житті. Отже, релігійність сучасної молоді, зазначає дослідниця, це не лише данина своєрідній моді, але й однин з важливіших проявів її духовності, прагнення до самопізнання, самореалізації [42, с. 520-521].

Водночас, зазначають А.Мельниченко та І.Пиголенко, релігійна свідомість не домінує у формуванні духовного світу сучасного студентства, підтверджуючи свій висновок результатами наведеного вище соціологічного дослідження. Відповідаючи на запитання наскільки важлива студентів НТУ КПІ релігія, думки респондентів розділились порівну: 39% опитаних вважають релігійні цінності важливими і 35% політехівців зазначають релігію як не важливий чинник духовного формування в їхньому житті [103, с. 36].

У ряді досліджень особливостей релігійної свідомості молоді, йдеться про те, що у свідомості молоді зберігається значний пласт «позацерковної» релігійності [193; 194]. Мова йде про віру в чародійство і магію, прикмети, силу предметів релігійного культу. Як свідчать дослідження проведені серед білоруської молоді у 2002-2005 рр., лише 30% молоді повністю заперечує існування у нашому житті даних явищ [193, с. 118]. Пояснюючи масове звернення колишніх громадян СРСР до марновірства, дослідники вказують на схожі причини, що й при поясненні звернення до релігії – «надто швидкі для обивателя зміни, що викликали ідейний вакуум у сполученні з різким підвищенням невротизації населення [110, с. 31]».

Окремі дослідження фіксують певні суперечні у світогляді значної частини молоді, які мають прояв у площині між декларуванням «віри в Бога» й, одночасно запереченням принципів релігійної моралі. Зокрема, згідно даним соціологічного дослідження, проведеного серед студентської молоді Автономної Республіки Крим у жовтні 2006 р. (вибірка 1520 чол.), майже кожен четвертий віруючий, незалежно від віросповідання, підтримує девіантну поведінку, яка засуджується фактично усіма релігійними конфесіями [185, с. 86].

Результати інших досліджень, що проведені НДІКСД СПБДУ у 2002-2006 рр. серед молоді, демонструють дещо протилежні тенденції. Згідно цим даним, релігійна віра серед інших цінностей знаходиться на останньому місці, проте для свідомості молоді характерна віра в принцип справедливості

в цьому житті, що є важливим елементом моральності. 75% опитаних упевнені у тому, що відплата за злі справи і підлість неминуча. А 80% опитаних молодих людей виступають за необхідність морального контролю за змістом телевізійних програм, що є значущим індикатором духовно-морального стану суспільства, особливо за умов аморалізму, що панує у ЗМІ [150, с. 39].

Таким чином, зазначає В.Семенов, під керівництвом якого здійснювались дослідження, результати яких вже були наведені вище, молодь досі має суттєвий позитивний духовно-моральний потенціал. Про це, зазначає він, також свідчить й вибір молоді в сфері літератури та мистецтва. Відповіді на відповідні відкриті запитання були надзвичайно різноманітні, називались сотні імен людей мистецтва, в основному зі світу літератури, кіно і музики. При цьому наочно проявляється той факт, що книги втрачають колишню виховну роль, їх все частіше замінюють комп'ютер і телевізор. [150, с. 39]. Дійсно, Інтернет, телебачення, навіть мобільний телефон як джерела інформації сьогодні більш функціональні і оперативні, ніж книга, для тих, хто має до них доступ, хто більш активний і динамічний.

Сьогодні, зазначає О.Митрошенков, адаптація до нових умов у духовній та маскомунікативних сферах йде переважно за спадаючим варіантом. Це має прояв в усередненні якості культурних зразків інформації, падінні рівня аналітичних матеріалів і передач, «пожовтінні» та деінтелектуалізації багатьох ЗМІ, звуженні багатоманітності запитів людей, збідненні їх життєвих горизонтів. Ринок духовної продукції, що працює в категоріях рейтингів, популярних форматів, брендів, підпорядковуючись під попит, яким їм же насаджується, функціонує як квазіцивілізаційний процес. Їм рушить ні творчість, ні створення нового в культурі, а тиражування звичного і рутинного, що приносить добрий прибуток [108, с. 43].

За таких умов, можна цілком погодитись з В.Семеновим, коли сучасна молода людина відчуває з одного боку просоціальний і моральний вплив сім'ї, школи, ВНЗ, з іншого – антисоціальний, аморальний вплив

вітчизняного нецивілізованого ринку, інфраструктури дозвілля та ЗМІ [150, с. 39], зберігати і нарощувати духовно-моральний потенціал сучасної молоді дуже важко й навчальним закладам, й державним і громадським організаціям, націленим на роботу з молоддю.

Усвідомлення цього факту та вимоги сьогодення, пов'язані зі зростаючим ускладненням соціальних та технологічних процесів, призводять до того, що перед всією системою виховання молодого покоління постає завдання формування, розвитку і підтримки не просто духовно-морального потенціалу молоді, а потенціалу духовно-творчого. Саме така постановка питання, на нашу думку, загальні суспільні цілі, пов'язані зі збереженням і відтворенням культури суспільства, наближає до конкретної людини, адже мораль – якість скоріше суспільна, у той час як творчість – індивідуальна. Творчість актуалізує індивідуальні потреби самозбереження, самоповаги та самозбереження особистості, в результаті чого реалізуються внутрішні потенційні можливості.

Отже, креативність (здатність до творчості) як володіння особистісними ресурсами, використання потенціалу в розв'язанні не лише інтелектуальних, творчих, але і різноманітних життєвих проблем, значною мірою виступає своєрідним механізмом адаптації до соціальних змін. Для того щоб внутрішньо відповідати сучасної дійсності людина має не просто адаптуватися до нової ситуації, а й бути спроможною змінювати її, змінюючись і розвиваючись при цьому сама.

Виявляється, що духовно-моральне виховання має доповнюватись цілеспрямованим розвитком творчих здібностей. Лише у такому випадку виросте людина з особистим суверенітетом, вільна і творча, здатна неперервно самовизначатись не тільки і не стільки за цілями діяльності, скільки за загальними людськими цінностями, «спрямована бути», в повності своєї людської сутності самоздійснюватися, самоактуалізовуватися. Тільки така людина спроможна на поклик свої душі долучатися до соціальної

співтворчості, сутнісно впливати на суспільне відродження, свідомо його прогнозувати і здійснювати [96, с. 77].

У цьому зв'язку дуже важливим, на нашу думку, індикатором вимірювання духовно-творчого потенціалу студентської молоді є її уявлення про бажане майбутнє власне та суспільства, в якому вона живе. Адже саме молодь персоніфікує «майбутнє у теперішньому» – гіпотетичну перспективу розвитку суспільства. Зокрема, Л.Сокурянська зазначає, плануючи своє майбутнє життя, студенти пишуть і говорять про те, що можуть та повинні сподіватися лише на себе, на власні сили, у тому числі й передусім інтелектуальні (як пише один з них, «сподіваюсь на духовність усередині себе») [155, с. 523].

На зростаючу самостійність та впевненість у майбутньому теперішнього покоління молоді вказує й російська дослідниця М.Лісаускене, хоча дещо під іншим кутом зору. У «листах з майбутнього», в яких юнаки та дівчата розповідали як вони уявляють своє життя через десять років, зазначає російська дослідниця, молоді люди розставляють наступні пріоритети: «життя в столиці або за кордоном, власний бізнес в сфері фінансів, шоу-бізнесу, реклами, автомобільного сервісу, сім'я та розумні прекрасні діти. Все це дуже нагадує «американську мрію [95, с. 113-114]». Про духовність жодного згадування, хоча великі сподівання на інтелект, освіченість, що підтверджує неабиякий попит на вищу освіту в умовах коли на ринку праці користуються попитом робітничі професії та досить розповсюджена диспропорція в оплаті праці далеко не завжди на користь кваліфікованої розумової праці. Молоді люди, зазначають Ю.Вишневський і В.Шапко, інтуїтивно приходять до розуміння, що в умовах руху до інформаційного суспільства жодне суспільство не може ігнорувати необхідність нарощування людського капіталу [30, с. 32]. Отже, зазначає М.Лісаускене, «вчорашні «пофігісти» і «приколісти» ставлять перед собою конкретні цілі, постають перед нами комунікабельними, цілеспрямованими діловими людьми, творчими і конкурентоздатними індивідуалістами [95, с. 115]».

Як свідчать дані багатьох інших якісних досліджень, цілеспрямованість, діловитість, організованість – ці якості відмічаються багатьма студентами, як головні в характеристиці молодого покоління. Це не дивно, вважає російський дослідник А.Соколов, адже стати студентом – значить зробити життєвий вибір, дати заявку на входження до інтелектуальної еліти, прийняти на себе певні зобов'язання перед близькими людьми і перед самім собою, мобілізувати свої духовні ресурси [154, с. 94]. До того ж, як зазначає дослідник, молоде покоління не без підстав пишається такими рисами як інтелектуальність, розумовий розвиток, креативність. А прагнення до знань і оволодіння культурою розуміється ними як природне доповнення інтелектуальності і інтелігентності [154, с. 95].

Не дивлячись на те, що у предметне поле педагогіки, психології, філософії та соціології потрапляють різні аспекти дослідження духовно-творчого потенціалу студентської молоді, ці дисципліни об'єднує спрямованість на пошук засобів формування та форм реалізації духовно-творчого потенціалу студентів в царині освіти. Адже за роки навчання у вузі особистість не лише зростає інтелектуально, розвиває вміння та навички, що необхідні для майбутньої професійної діяльності, але й актуалізує свої духовні інтереси і цінності, по-новому, більш глибоко проникає у сутність власного життя і світу в цілому.

Завдяки предметам гуманітарного циклу відбувається регламентований навчальним планом і програмами процес залучення студентів до загальнолюдських моральних та естетичних цінностей, таких, як Добро, Краса, Істина, Любов, Гармонія, Духовність. Гуманістичний напрям у розв'язанні глобальних проблем вищої освіти передбачає передусім виховання гуманістичного типу особистості, орієнтованої на творче перетворення соціальної дійсності і саморозвиток. Найважливішим критерієм гуманізації вищої освіти стають не стільки набуті знання, вміння та навички, скільки усвідомлення і прийняття кожним студентом гуманістичних ідеалів, прагнення до постійного самовдосконалення, підвищення

загальнокультурної та професійної компетентності. За таких умов духовний потенціал особистості формується як духовне утворення, яке структурується їхнім ціннісним відношенням стосовно навчальної діяльності, в процесі якої активізуються духовні сили, розширюється морально-естетичний досвід [93].

Навчання в вузі, особливо якщо воно є особистісно-орієнтованим, проблемним, інноваційним – невичерпне поле для формування і реалізації творчого потенціалу, оскільки останній незмінно пов'язаний з механізмом інтелектуальної активності особистості, реалізується у творчому зусиллі, а мотивується прагненням до самоактуалізації і самореалізації. По-справжньому продуктивне навчання передбачає не лише подання тими чи іншими засобами і способами навчальної інформації, але й активізації розумової діяльності до того рівня, коли у студентів з'являється як питання, пов'язані з різними аспектами засвоювання матеріалу, так і нагальна потреба розкрити їх.

Слід ураховувати, що від вроджених здібностей психофізіології людини творчий потенціал залежить тільки певною мірою, його актуальний стан залежить від цінностей самої людини, від її внутрішніх зусиль задля культивування у собі творчої потенції [120]. Останнє твердження ще раз доводить тісний взаємозв'язок духовної та творчої складових особистісного потенціалу людини. Останній у свою чергу зумовлює необхідність балансу індивідуальності і соціальності особистості у професійному самовираженні як важливу передумовою формування і розвитку духовно-творчого потенціалу.

В умовах навчання у ВНЗ пошук цього балансу виявляється в інтеграції знань техніко-технологічного предмету зі знаннями про людину, її потреби, очікування, пошуки повноцінності життя. Зміст будь-якого предмету, що вивчається студентами, викладається в контексті законів та закономірностей макрорівня соціального середовища, в результаті чого формується їх соціальна компетенція. В результаті фахівці, яких навчали таких чином, виробляють продукт, який задовольняє як запити споживачів, так і потреби

виробників. Стимулювання індивідуальності і соціальності особистості у професійному самовираженні створює сприятливі передумови для становлення прагматичної особистості, яка зберігає при цьому гуманістичний спосіб життя. Тому зміст вищої освіти має спрямовуватись не лише на формування системи професійних знань та розвиток творчих здібностей, але й на підвищення смислових цінностей життя індивіда, у тому числі й в процесі професійної діяльності [50, с. 135].

Отже, ВНЗ виявляється головним соціальним інститутом, спрямованим на виховання студентської молоді, формування і розвитку у неї духовно-творчого потенціалу. Лише у ВНЗ можуть одночасно бути реалізовані ідеї гуманізації та гуманітаризації, створені умови для розвитку творчих здібностей, формування соціальної активності, розвинуті потреба і досвід самовиховання, вихована загальнолюдські моральні якості, толерантність та повага до інших людей, народів та країн. При цьому важливою передумовою формування і розвитку духовно-творчого потенціалу в умовах ВНЗ є одночасне стимулювання індивідуальності і соціальності особистості у професійному самовираженні.

РОЗДІЛ 2
ЗМІСТ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

В умовах розвитку трансформаційного суспільства одним з визначальних виявляється питання модернізації гуманітарної освіти. «Наше століття є століттям гуманітарної освіти та соціально-гуманітарних знань, на відміну від XX століття, яке було епохою фізики і технократії [96, с. 97]». Тому сучасний соціальний прогрес залежить насамперед від інтелектуального рівня розвитку людини, від її знань, а також від моральної позиції. Водночас виклики трансформаційного суспільства зумовлюють певні зміни змісту процесу формування духовно-творчого потенціалу особистості.

Ще півстоліття тому сторінки преси, радіохвилі, молодіжні клуби та кафе були зайняті суперечками «фізиків» і «ліриків». В епоху індустріалізму суспільство намагалося з'ясувати, хто важливіший для людства – ті, хто, проникаючи в таємниці фізичних законів, за допомогою технічних пристроїв змушує їх служити людям, чи ті, хто, слабенько розбираючись у техніці, тренує, навантажує, розважає та лікує людський розум. «Мало хто тоді уявляв собі, що та дискусія була ні до чого. Бо, як з'ясувалося, є на світі сфери людської діяльності, де фізики та лірики просто не можуть обійтися один без одного, тому що оте саме «залізо», що підкоряється матеріальним законам фізики, ні на що не здатне без допомоги фахівців, які називаються «інженерами людських душ», є знавцями людської психології, яка, як виявилося, теж має свої, і досить виразні матеріальні ознаки. І наслідки незнання психології при підготовці дуже багатьох спеціальностей, пов'язаних з експлуатацією технічних засобів (особливо транспортних) можуть загрожувати чисельними людськими жертвами... [75, с. 4]». Тому вже

в кінці ХХ століття пріоритети змінюються: людство усе більше робить ставку на гуманізацію усіх сфер життєдіяльності.

Сучасна орієнтація на гуманізацію освіти відштовхує «фізиків» на маргінес. Підтвердженням цього є той факт, що велика кількість вищих навчальних закладів навіть відмовилася від вступних іспитів з фізики. Це відбувається не в останню чергу і через те, що рівень знань з цієї дисципліни різко знижується і, оцінюючи їх при вступі, можна залишитися без значної кількості студентів. Освіта втрачає вчителів-спеціалістів, випускники шкіл усе менше отримують ті знання і навички, які допомагають розуміти навколишній світ. Тому ціла низка гуманітарних дисциплін, таких як біологія, екологія, географія, життєзабезпечення тощо перетворюються на набір правил, приписів, лозунгів, внутрішня сутність яких для тих, хто їх вивчає, залишається малозрозумілою.

Це відбуваються насамперед через дивне розуміння деякими представниками сфери освіти сутності гуманізму. Останній не завжди сприймається як дещо протилежне антилюдяності, котра притаманна тоталітарним державам. Водночас гуманне суспільство дбає про дітей та молодь, а також про інвалідів і людей похилого віку. У гуманному суспільстві панують ідеї свободи особистості та демократії. Тобто держава підконтрольна суспільству. Гуманне суспільство забезпечує громадянам можливість самореалізації: від отримання освіти до вибору бажаного роду занять чи отримання якісного робочого місця. Гуманне суспільство дбає про здоров’я громадян та їхнє дозвілля. Отже, гуманізацію треба сприймати як шлях до загального щастя.

Проте частина гуманізаторів, сама того не підозрюючи, вже давно перетворилася на гуманітаризаторів. Вони навіюють думку, ніби головною перешкодою на шляху до гуманного, тобто орієнтованого на інтереси людини, суспільства є інженери і науковці-природознавці, яких за сучасною термінологією усталено називати «технократами». З погляду гуманізаторів, варто позбутися технократів, і все в розвитку нашої держави набуде

належного вигляду – іноземні виробники забезпечать Україну автомобілями, телевізорами, мобільними телефонами тощо. Як не дивно, але ці «гуманісти» здебільшого поділяють ідеї ринкового фундаменталізму, який ґрунтується на тезі «людина людині – вовк». Ідеал для цих лібералів – суспільство, де все продається й купується, де держава усунута від економіки і захисту національних інтересів, де, наприклад, пенсій нема, але батьки виставляють дітям рахунки за витрачені на них кошти. Абсолютно ліберальна економіка, на їхню думку, не повинна жодним чином обмежувати бізнес, а відтак має право на існування антисуспільне підприємництво. Але притому чомусь ніхто серед таких «гуманістів» не хоче звертати увагу на те, що в розвинених наукоспроможних країнах такого «гуманізму» немає. Там законодавство забороняє монополізацію, порушення прав споживачів, забруднення середовища і загалом антисуспільну діяльність, до якої схильний бізнес.

На думку фахівців, альтернативою «гуманітаризованої» країни є країна наукоспроможна, яка виробляє високотехнологічну наукомістку продукцію і експортує товар з великим вмістом доданої вартості [190]. Наукоспроможні держави мають великий ВВП на душу населення. І це – прямий наслідок використання знань тих, кого гуманітарії називають технократами. Однак практична державна політика стосовно науки досі суперечить цій декларації. Замість використання науки з метою збільшення ВВП за рахунок інновацій маємо курс на згортання науки та продуктивної вищої освіти – джерела кадрів для науки і техніки.

У 1960-ті роки в радянській пресі розгорнулася дискусія під знаком віршика: «Что-то физики в почете, что-то лирики в загоне». Однак тема пам’ятної для вітчизняної інтелігенції дискусії 60-х років про «фізиків» і «ліриків» аж до теперішнього часу залишається в ужитку дискурсивних практик засобів масової інформації. Згадки про дискусію можна зустріти сьогодні в самих різних контекстах, які виражають духовне життя країни.

При аналізі змісту дискусії дослідники, слідуючи за логікою масової інформаційної взаємодії, яка охоплювала все більш широкі кола

громадськості, істотно узагальнили її предмет. «Поняття «лірики» позначає тут не тільки поезію, але всю гуманітарну сферу, так само як термін «фізики» не випадково вибраний для представлення всієї сфери природничо-наукового знання, – пояснює російський філософ М.Каган [68, с. 9]». Згодом предмет дискусії виявився втраченим, її конкретні суб'єкти – фізики і лірики – забуті. Бінарна опозиція фізики і лірики стала маркірувати розділення учених на «технарів» і «гуманітаріїв», протистояння мистецтва і науки, образного і логічного мислення. Саме в цьому ракурсі репрезентується проблема й сьогодні.

Тим часом пояснення потребує факт конфліктного сполучення зовсім не науки і мистецтва, а саме ліриків і фізиків. «Необхідно вказати підстави домагань ліриків (і фізиків) на роль вчителів життя і лідерство в суспільстві. Потрібно зрозуміти і подиви фізиків, які виправдовувалися і доводили, як, наприклад, О.Будкер, що «фізики – найтонші лірики-мрійники». Суть питання, отже, полягає в характері суб'єктивної і об'єктивної рефлексії саме лірики і фізики в російській культурі [102, с. 285]».

Гуманітарії радянської доби скаржилися на дефіцит уваги та підтримки з боку суспільства і держави. Наші сучасні гуманітарії теж скаржаться на «технократів», які, з їх погляду, зневажливо ставляться до гуманітарних наук. На жаль, нині помиляються саме «лірики», бо вони виявляються непотрібними тому ринковому суспільству, яке сьогодні будується в Україні. Крім того, саме «фізики», «технократи», – головні споживачі результатів праці гуманітаріїв. Адже вони є найбільш вдумливими і критичними читачами літературних есе, історичних розвідок, аналітичних статей гуманітаріїв. Так само, як і решті суспільства, їм потрібні художня література, музика, мистецтво. Принагідно «технократи» вважають, що гуманітарії необхідні суспільству, проте заперечують їх виключне право на керівництво державою. Тому що останнє – це захист національних інтересів. А національні інтереси – не лише зовнішня та внутрішня політика, не лише культура й мистецтво, де гуманітарії доречні. Найголовніша частина

національних інтересів – інтереси економічні. Економіка – це насамперед виробництво, тобто те, на чому зовсім не розуміється гуманітарна інтелігенція.

«Лірики» дотримуються протилежної позиції. «Вони вважають, що державу потрібно відсторонити від економіки. Функція держави, на їхню думку, – встановити «правила гри», а економіку мають зробити іноземні інвестори та свої бізнесмени, які самі вирішуватимуть, який товар імпортувати, а який – виробляти. В разі потреби щось виробляти вони придбають за кордоном ліцензії, ноу-хау та технологічне обладнання. А власна науково-технологічна сфера непотрібна. Зрозуміло, що втілення ідеалу «ліриків» матиме наслідком науконеспроможну, слаборозвинену державу. І це в той час, коли не знищена ще до кінця наша фундаментальна та прикладна наука спроможна вивести Україну на рівень Німеччини чи Франції. Треба лише стати на інноваційний шлях розвитку і використовувати науку замість її знищення. В «технократичній», тобто наукоспроможній і високорозвиненій, Україні вам, панове гуманітарії, їй-бо було б краще [190, с. 3]».

Але і «фізикам», і «лірикам» треба однаково звернути увагу на те, що на Заході гуманізація освіти базується насамперед на моральності, індивідуалізації навчання та орієнтації освіти на світ, що швидко змінюється. Водночас гуманізація націлена на формування гуманістичних відносин, де все базується на культурі взаємовідносин і культурі мислення; умінні користуватися свободою і підкорятися правилам та законам; активності, мотивації вчинків, відповідальності, ініціативності, пошуку і творчості. Наприклад, у США гуманітарна підготовка спеціаліста будь-якого профілю є найважливішою частиною загальної політики вищої освіти, бо саме гуманітаризація освіти гарантує деполітизацію і деідеологізацію, право на особисту думку. Під цим оглядом гуманізація освітньої сфери в США сприймається як такий світоглядний і діяльний підхід до освіти, який не тільки визнає, але й стверджує цінність студента як особистості, його право

на якісну освіту, на свободу вибору, на розвиток і виявлення власних здібностей, на визнання єдиним критерієм оцінки діяльності викладача якість особистості спеціаліста.

Тому великим недоліком нашої системи освіти довгий час була орієнтація, передусім, на підготовку спеціаліста, а не культурної людини, яка не дозволить собі бути поганим спеціалістом. Цей недолік рано чи пізно має бути ліквідовано, бо хронічний дефіцит культурних людей сьогодні вже очевидний. Щоб досягти цього, треба за вчителем залишити функцію посередника. Притому не між учнем та знаннями, а між учнем та культурою.

Саме в цьому контексті сучасна гуманістична педагогіка вирішує і проблему гуманітаризації освіти. Як зауважує М.Романенко, «взаємовідносини між гуманітарним та технічним знанням завжди були досить складними, а епоха промислової та науково-технічної революцій поставила проблему технократизму та сайєнтизму як один з пріоритетних аспектів розвитку сучасної освіти. З цього приводу сказано вже дуже багато, і на рівні педагогічної теорії, як і суспільної практики, технократична освіта засуджена як соціально неефективна і шкідлива для розвитку особистості. Проте дискусії про співвідношення гуманітарного та природничого і спеціалізованого знання тривають. У вітчизняній системі освіти нового імпульсу цій дискусії надають перспективи профільної спеціалізації в старших класах загальноосвітньої школи [141, с. 84]».

Але розуміти таку спеціалізацію як обґрунтування доцільності збільшення долі гуманітарних дисциплін немає ніяких підстав. Має відбуватися «збільшення розвиваючого і соціокультурного потенціалу освіти, а цього можна досягати не тільки шляхом впровадження гуманітарних дисциплін, а й шляхом особистісної та соціокультурної переорієнтації змісту та способів викладання природничих та точних наук. І в світі, і в нашій країні є хороший досвід адаптації навіть технічних та інженерних знань до потреб особистісного і культурного розвитку людини, певною мірою цей досвід використовується в педагогічній практиці – правда, більше в вузах, ніж в

загальноосвітній школі. Можна дискутувати про конкретні форми його використання, проте вже зараз цілком очевидно, що в рамках загального процесу гуманоцентричної переорієнтації вітчизняної освіти цілком доступно поєднати ґрунтовну спеціальну підготовку в школах та високий рівень особистісного і загальнокультурного розвитку дітей. На нашу думку, традиційне протистояння «фізиків» та «ліриків» у наш час вже повністю вичерпало себе, і вирішення проблем гуманітаризації переміщується з предметно-дисциплінарної зовсім в іншу площину – площину загальної орієнтації навчально-виховного процесу в освітньому закладі. А тому процес гуманітаризації освіти все більше стає нероздільною складовою загального процесу гуманоцентричної переорієнтації освітньої системи [141, с. 86]».

Водночас треба спробувати поглянути на ситуацію, що склалася і в сучасній системі філософського знання. Окрім «чистих ліриків», які поки домінують на вітчизняному філософському полі й, на думку «технарів», здебільшого лише нескінченно-марно вправляються у витонченій словесності, є цілий прошарок «природничників» – вихідців з різних спеціальних і прикладних наук. Останні активно генерують ідеї, але не зовсім зрозумілі, не дуже цікаві для філософів. Мало того, вони не володіють достатньо вишуканим штибом і вітіюватістю стилю, які характерні для сторінок рафінованих філософських журналів. Їх потенціал поки залишається нереалізованим [70, с. 7]. Мабуть, настав час поламати тенденції, що склалися. Потрібно починати ґрунтовно облаштовувати особливе філософське поле науки, де «фізики» і «лірики» могли б плідно співпрацювати, взаємно стимулювати один одного, працювати на одну системотворчу ідею. Одні з них, наприклад, могли б творити і удосконалювати форму, конструкцію системи наукового знання, інші б наповнювати її глибоким змістом. Усе це сприяло б не тільки розвиткові науки, але й формуванню сучасного, дійсно наукового, тобто, незаангажованого «фізиками» або «ліриками» світогляду.

Загалом світогляд сучасної людини синкретичний і плюралістичний одночасно. Плюралізм думок, що утвердився в суспільстві, кидає, особливо молодих людей, у безодню різних строкатих духовних побудов. Змінюються уявлення про істинне та помилкове, наукове та ненаукове. Формується уявлення про свободу як таку, без вивчення конкретних соціальних умов, пов'язаних з тими чи тими виробничими відносинами. Це призводить до духовної несвободи, позбавляє можливості теоретичного освоєння світу. Еклектична свідомість, яка поєднує релігію, науку, марновірства, магію, астрологію, політичні і соціальні міфи, втрачає будь-які визначені ціннісні орієнтири, можливість мати хоч якісь переконання. Прагматичні рамки найчастіше звільняють сучасну людину від моральної відповідальності, ведуть до роздроблювання цілей, до обмеження розвитку особистості [51, с. 189].

Формування світогляду в процесі освіти може відбуватися стихійно і цілеспрямовано. У кожному суспільстві складаються свої особливості освіти і впливу на формування світогляду. Хоча трапляються і перехідні періоди в житті суспільства, коли формуються нові парадигми виховання або відбувається перехід до старих чи їх часткового відтворення в поєднанні з новими тенденціями. Для того, щоб в усьому цьому розібратися і правильно оцінити зміни, які відбуваються в суспільній свідомості і світогляді людей, необхідно мати знання і певні критерії оцінки тих чи тих світоглядних позицій. Це актуалізує підвищення якості освіти, насамперед викладання філософії у вищих навчальних закладах, тому що саме філософська освіта здатна задати визначені орієнтири у прийнятті й оцінці тих чи тих ідей, як з минулої спадщини, так і тих, що виникають і поширюються в суспільстві, в соціально-політичних умовах, що змінилися [40, с. 78-79].

Якщо згадати тоталітарне радянське суспільство, то в ньому процес формування духовно-творчого потенціалу особистості був підпорядкований зневажливому ставленню до духовності людини загалом. Це насамперед означає, що високоурбанізоване, високоосвічене, досить відкрите радянське

суспільство відчувало дефіцит політичних свобод, було певною мірою зашореним та однопланово ідейно орієнтованим. Крім того, в самому суспільстві постійно велися різні дискусії, притому не тільки на кухнях, але й цілком публічно, хай з дотриманням рамок радянського комуністичного догматизму та риторики. Однак розрив між реальною картиною світу всередині СРСР і за його межами та картиною офіційною, з якою вимушені були солідаризуватися всі громадяни Радянського Союзу, був дійсно дуже й дуже великий. Безумовно, це також було найбільш характерною рисою радянського суспільства і основою для істотної розбіжності буденної та офіційної моралі, для виникнення суспільного і політичного цинізму і майже поголовної недовіри до влади як такої та до її словесних викрутасів.

Проблема навіть полягала не в тому, що офіційні світоглядні підстави комуністичної ідеології і радянського суспільства виявилися поганими або надмірно ідеологізованими. Справа полягала в тому, що розриви між реальним життям і її описом в офіційних документах того періоду руйнували довіру не тільки до самих цим документів, але й до того, що метою партії, і особливо її окремих, але найбільш значущих членів, є реалізація ілюзорного світогляду в життя. Мало того, підривалася довіра до самих світоглядних принципів, які сприймалися або як нереальні (бо в житті вони найчастіше не дотримувалися), або як неприйнятні для їх наслідування. Адже реальне життя розгорталося зовсім не за декларованими світоглядними принципами. Воно було зовсім інакше регламентоване, і часто поставало як таке, що пропонується владою народу, щоб обдурити його, тоді як самі представники цієї влади жили за тими життєвими правилами, які були прямо протилежними до декларованих. «Цинізм, що породжується такою ситуацією, звичайно, був гігантським чинником, який призводив до все більшої і більшої ерозії як самої суспільної моралі, так і радянського суспільства в цілому. Що пізніше відгукнулося і потворними міжнаціональними зіткненнями, і люттю і повною безрозсудністю в скиданні влади партійного керівництва, незважаючи на те, що руйнування партії в

системі «держава – партія» неодмінно може привести і до краху самої держави. Пізніше, коли СРСР вже був ліквідований, суспільний цинізм 70-80-х років відгукнувся загальнонаціональною моральною кризою 90-х років, з якої наше суспільство не вийшло і дотепер [175, с. 4]». Отож, Радянський Союз розпався не тому, що він був жахливою «імперією зла», а тому, що він був таким суспільством, яке в своїх матеріальних, ідейних і політичних запитах переросло спрощену офіційну ідеологію і застарілу систему управління країною.

А проблемою тут є потреба подолання такого феномена як суспільна аномія, яку теоретично визначили ще Е.Дюркгейм та Р.Мертоном. Згідно з їх концепцією, будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язаної із соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномічні реакції в суспільстві. Це означає, що моральні норми людської порядності та відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування і діяльності, можуть розглядатися більшістю громадян як норми поведінки «моральних аутсайдерів», а сама більшість оцінюватися як нечесні, безвідповідальні, й егоїстичні істоти, готові заради вигоди зневажити мораллю.

Аналізуючи поширення цього феномену в українському суспільстві, можна послатися на результати його моніторингових досліджень, проведених в різні роки Інститутом соціології НАН України. Зрозуміло, навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація уникне серйозних змін ціннісно-нормативної сфери життєдіяльності громадян України, серед них і норм моралі. Однак показник поширеності аномічної деморалізованості в перший же рік незалежного існування України дає підстави говорити про серйозну деформацію нормативно-мотиваційної сфери життєдіяльності українського соціуму. Найбільш поширеними серед громадян України і у 1992 р., і у 2000 р. були такі судження: «Нікому не довіряти – найбільш безпечно» (46,7% опитаних у 1992 р. і 52% у 2000 р.), «Думаю, більшість людей готові піти на нечесний вчинок заради вигоди» (58,8% і 70,8%

відповідно), «Я вважаю, що біль шість людей здатні збрехати, щоб просунутися по службі» (60,6% і 80,4% відповідно), «Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що на обмані вони попадуться» (43,0% і 48,8% відповідно) [179, с. 86].

Показовими щодо цього виявилися й опитування того самого Інституту соціології НАН України 2003 р. За їх показниками «найактивніше серед моральних цінностей та норм західного способу життя у життя української людини входить культ грошей (44,9%), майже половина опитаних найголовнішою ознакою успіху людини у нашій країні вважало багатство (47,0%). Для 67,4% респондентів гроші виступають головною передумовою успіху у житті. При цьому більшість респондентів оцінювали наш час як час злодіїв (51,7%), а найхарактернішими його прикметами вважали хабарництво та корупцію (55,3%) [179, с. 87]». Як наслідок – «помаранчева революція». Отож, українське суспільство є прикладом того, що не можна невиразно довго зберігати відносну соціально-політичну стабільність у країні, де більшість населення деморалізована і «аморалізована». Бо за цим неминуче слідує «нормативний вибух», орієнтований на утвердженні у суспільстві загальнолюдських чеснот: правди, справедливості, добра, взаємодопомоги тощо.

Загалом увесь пострадянський простір, вийшовши з лона Радянського Союзу, зіткнувся не тільки зі світоглядними проблемами, але й з цілою низкою інших. Зокрема, таких, як необхідність трансформації націй у світову спільноту, пошуку національних орієнтирів, зовнішньополітичних векторів та ін. Кожна з націй намагається утвердитися в економічно-політичному просторі світу як світова потуга, віднайшовши свою нішу в новітній історії, завоювати своє місце серед світової спільноти. Радянське суспільство, яке нагадувало полігамний вакуумний простір, де особистість була скована та паралізована, сформувало у масовій свідомості стереотипи. Адже всі повинні були бути сірими, не виокремлюватися із загалу. Незакомплексованість була поганим смаком. Особистість не могла уявити, що своїм талантом, своїми

зусиллями, своїми здібностями можна виділитися, адже закомплексованість це не скромність. Вакуум радянської свідомості вбивав людські амбіції. «Холодна війна» закінчилась, завіса впала, тоталітарний вакуум розсипався... надії, які покладалися на демократичні сили не справдилися, національна ейфорія вивітрилась. Натомість негативи радянського способу життя випливли на поверхню. Радянська свідомість сформувала хамовитого, безвідповідального пристосуванця, не спроможного діяти самостійно, якому рідні хабарництво, підлість заради вигоди, який звик виконувати чужі накази, проте не приймати власних рішень. Корупція як масове явище стала одним з моментів у формуванні громадської думки України незалежної доби. Нам доводиться пожирати плоди колишнього тоталітарного суспільства. Звичайно, що радянська молодь стикалася з явищем «подвійної моралі», жила ілюзіями, ідеалами, а інколи навіть фантазіями. Сучасне суспільство не позбавлене меркантильності, а старшому важко адаптуватись до такої зміни, важко зламати світоглядні стереотипи, важко адаптуватися до матеріального фактору. І це не тільки конфлікт особистості, це конфлікт поколінь, конфлікт різних шарів свідомості [130, с. 4].

Національне відродження, яке піднесло дух нації, не змінило стереотипів свідомості. Ідеали світлого минулого так і не були втілені в життя. Ми не витворили власного національного міфу, власної ідеології. Це наша помилка. Але мораль як не тільки соціальне, суспільно необхідне явище, а й глибше духовне не можна поставити в одну площину з поняттями ідеологія, яке є значно вужче. Хоча перше може бути потужним джерелом другого. Вічні цінності – ідеали добра, правди, справедливості не можна поставити поряд з поняттям ідеологія. Яка часто є втіленням користолюбних інтересів прошарків суспільства, груп, класів.

Кожне суспільство має свою систему моральних цінностей та пріоритетів. Вони виростають з культурно-історичної традиції, соціального досвіду народу, підтримуються й контролюються громадською думкою і совістю людини та врегульовують відносини, забезпечуючи суспільну

злагоду й порядок, до якого прагне кожне суспільство. Справедливим є й те, що будь-якому суспільству притаманні загальнолюдські цінності, якщо й не тотожні повністю, то подібні для всіх типів культур, народів і локальних соціальних систем. Співчуття, дружелюбність, ввічливість, сором'язливість, вдячність та інші елементарні норми обумовлюють правила поведінки людини у кожному суспільстві. Моральне всезагальне й моральне особливе переплітаються між собою, доповнюють одне одного, врегульовуючи відносини між людьми як членами сім'ї, колективу, народу чи нації, суспільства загалом. Як правило, моральні системи визрівають природнім чином. Вони проходять довгий період історичної еволюції, повторюючи в основних рисах історичну долю народу, цінностями якого вони є.

Під цим оглядом виявляється цілком зрозумілою фальшивість тієї моральної атмосфери, в якій відбувалося формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в радянському суспільстві. В період його розвитку проголошувалися найвищі моральні принципи й кодекси, розраховані мало не на ідеальну особистість. Водночас реально суспільство жило за зовсім іншими моральними вимірами, коли саме моральність виявилася більш високою, або ж принаймні людянішою, ніж офіційно проголошувана мораль. «Як не парадоксально, але гарним прикладом цього може бути епоха соціалістичного застою: адже принципи, які тоді висувалися, часто-густо виявлялися не стільки високими, скільки однобічними й вузькими, розрахованими на формування фанатика, що не знає вагань. «Батько застою» Л.Брежнєв в останні роки життя полюбляв говорити про «єдність слова й діла»; легко уявити, однак, яку мораль ми б виховали і яким стало б наше життя, якби все те, що лунало тоді з партійних трибун і чого вимагали від «нової людини», втілилося в реальні справи, в реальну поведінку людей! Дякувати Богові, що людина, як сказано в Достоєвського, – істота широка і вміє відрізняти вимоги реальності від офіційних гасел [98, с. 19]».

Для радянської моральності притаманна була одна дуже характерна риса, яка ретельно приховувалася, але була відома багатьом: радянська номенклатура не жила тим життям, яким жила інша частина суспільства. Номенклатура жила окремою кастою. У неї були окремі квартири, як правило, кращі за квартири простих громадян, Вона харчувалася з інших гастрономів, – дешевших і кращих за обслуговуванням (згадаємо всім відому епопею з «Єлисеєвським» у Москві). Але це все насправді – руйнування моралі, але не в народу, який цим не користувався і не дуже-то знав про це. Це було насамперед зруйнування моралі партійної номенклатури, їх дітей і оточення. Водночас вони жили не десь окремо, в іншому світі. Вони жили серед людей, зокрема, серед тих, хто їх обслуговував.

Багато з цих людей, у яких ще в радянський період була зруйнована мораль, виявилися в умовах трансформації суспільства краще готові до нового життя, тому що вони краще розуміли, як потрібно виживати. Вони і стали директорами банків, радниками нових політичних структур. На жаль, вони принесли притаманний їм абсолютний цинізм в нову незалежну українську владу. Як вважає відомий в минулому дисидент, а нині психолог С.Глузман, «практично, якщо знімаєш небагато одягу зі всіх політиків, то розумієш, що всі вони у минулому – комсомольці, вони жили окремо і ні в що не вірили, а просто будували себе в новому житті, яке дала радянська влада. Але раптом відбулося неймовірне все це розпалось, і вони знову вибралися. Це реалії, з якими ми повинні жити. Але коли ми говоримо, що у нас аморальне суспільство, то воно не стало аморальнішим. Думаю, що навпаки, суспільство стало більш моральним, тому що ми можемо спокійно говорити, не озираючись на те, хто завтра читатиме цей матеріал [105, с. 6]».

Мораль змінюється дуже повільно. Не можна прокинутися одного разу в іншій цивілізації, в іншій країні. Все відбувається поступово, вмирають носії колишньої культури, колишніх моральних або аморальних цінностей. І одного разу з’ясовується, що теперішнє суспільство вже готове до нових духовних реалій. Але це зовні так здається. Насправді, все відбувається за

старим правилом радянської епохи, яке глибоко вжилося в кожному: спочатку створюємо перешкоди, а потім героїчно їх долаємо.

Це ще раз свідчить про те, що в моральному сенсі колишнє Радянське суспільство було вкрай суперечливим. Високий злет гуманізму і людинолюбства, характерний певній частині суспільства, яка щиро вірила в проголошені ідеали й намагалася їх втілити в реальність, наштовхувалися на бюрократично-номенклатурну байдужість тих, хто розумів нездійсненність «соціального експерименту», «тікав від реальності» у власноручно чи корпоративно сконструйований духовний світ або ж намагався пристосуватися до ідеологізованих цінностей, переслідуючи, насамперед, власні вузькокорисливі інтереси. Але комуністична мораль, формування якої визначалося як одне із основних складників триєдиного завдання будівництва комунізму, розсипалася разом розпадом СРСР. І хоча сьогодні такий суспільний інститут, як церква, намагається утримати ситуацію в межах своїх повноважень, моральне падіння народних мас стає фактом все більш помітним і загрозливим.

Власне, як свідчить історія, падіння моральності – постійний супутник суспільних змін, передусім трансформаційних. Яскравим прикладом цього є українське трансформаційне суспільство. Моральне падіння нині досягло рівня, порівнюваного, напевне, лише з моральною деградацією розпаду рабовласницької Римської цивілізації. Моральна нестабільність і дискомфорт нині є не тільки головною причиною нездійсненності багатьох прогресивних суспільних починань, але й у буквальному значенні руйнування людської особистості. Моральна ситуація в Україні, певне, досягла межі, за якою розпочинається незворотний процес деградації культури і особистості, загального суспільного розпаду. Адже широкого поширення в молодіжному середовищі набули такі несумісні з мораллю речі, як наркоманія й алкоголізм, злодійство й рекет, знущання над особистістю й звичайна підлість. Отже, моральна деградація суспільства стає небезпечною. Запобігти цьому має повернення до фундаментальних цінностей людства. Мається на

увазі відродження й освоєння української культури і одночасно – усього культурного багатства, створеного людством. Це – основне джерело моральності, приєднання до якого повинно стати головним змістом навчально-виховного процесу і в школі, і у вищому навчальному закладі.

Організоване суспільство є суспільством відроджуваної моралі на підставі культури, освіти і духовного виховання молоді. Воно забезпечує спадкоємну передачу від минулої епохи до наступних поколінь всього доброго і справедливого, що було в ній і що утримувало систему від розпаду. Одночасно це суспільство має впорядкувати запозичення і освоєння дійсних цінностей, за якими живе розвинене суспільство, поставити бар'єри химерним потокам всього морально ганебного, з чим людство бореться. В суспільстві, що трансформується, відповідальність за цей процес має взяти на себе держава. Саме вона здатна мобілізувати для цієї справи такі державні установи, як навчальні заклади (школи, університети тощо), державні заклади культури (театри і кінотеатри, бібліотеки та ін.), засоби масової інформації тощо. В міру розвитку українського соціуму і його культури, основну відповідальність за моральний прогрес людини буде перебирати на себе громадянське суспільство.

Водночас серед прихильників релігійного світогляду побутує думка, що на зміну попередній моралі радянського зразка повинна прийти релігійна мораль. Проте між релігійним і нерелігійним відношенням до дійсності існує важлива відмінність. Воно стосується не стільки вчинків, дій людини або соціальних груп, скільки мотивації цих дій. Віруюча в Бога людина живе в світі, який вона сприймає насамперед як «творіння Боже». І світ, і сама людина зобов'язані своїм існуванням зовнішній щодо них силі. Отже, життя людині дароване «зверху». Вона підвладна цій силі, тому відчуває себе пов'язаною зі всезнаючим і всемогутнім творцем, з управителем світу і вершителем її долі, верховним суддею, що карає зло і винагороджує за добро. Водночас з погляду віруючого багато що в житті залежить від самої людини, яка несе відповідальність за власні вчинки. Тому релігійна мотивація

моральності проста і доступна: етична поведінка є виконання Божої волі. А нерелігійна позиція в обґрунтуванні моральності припускає, що індивід у собі самому повинен знайти силу слідувати добру і відкидати зло.

Радянська ідеологія спиралася в своїй політиці щодо релігії й церкви на марксизм. Її теоретичні питання розроблялися теоретиками соціалізму, які обґрунтовували тезу про те, що боротьба проти релігії повинна бути підпорядкована інтересам боротьби за світле майбутнє людства – комунізм. На теорію і практику атеїзму в Радянському Союзі зробили вплив і традиції радикально-революційної боротьби з релігією, зведення її до чисто класового явища, і заперечення в релігії загальнолюдського змісту. Це позначилося на войовничому характері антирелігійної пропаганди в СРСР, яка представляла релігію як знаряддя експлуататорських класів. Переслідування віруючих і духівництва в роки сталінського терору, руйнування храмів і багато інших варварських методів боротьби проти релігії і примусове насадження атеїзму в суспільній свідомості дискредитували атеїзм. «Прагнучи утвердити своє тоталітарне панування, комуністичний режим не міг терпіти існування структур, які представляли інші, гуманістичні цінності. Боротьба з релігією стала державною ідеологією, задля утвердження якої не шкодували зусиль, не добирали засобів. Зруйновані, спалені, спрофановані храми; розстріляні, арештовані й депортовані в сибірські ҐУЛАҐи священики й вірні, православні і католики, представники інших релігій; переслідувані, загнані в підпілля або повністю знищені цілі Церкви (як Українська Автокефальна Православна Церква на початку 30-х рр. чи Українська Греко-Католицька Церква в 1946 р. у Галичині та в 1949 р. на Закарпатті) – все це також печальні «здобутки» реального соціалізму [177, с. 7]».

Проте в умовах кризи радянського ладу кінця 1980-х рр. всі ці «досягнення» виявили свою зворотну сторону, дискредитуючи Російську Православну Церкву (згодом – РПЦ Московського патріархату) в очах частини її духівництва і віруючих і перетворюючи на об’єкт критики з боку дисидентського і національно-демократичного руху. Вихід забороненої

сталінським режимом Української Греко-Католицької Церкви з підпілля й утворення общин Української Автокефальної Православної Церкви в 1989 р. свідчили про втрату РПЦ МП свого колишнього монопольного положення. Проголошення незалежності України в 1991 р. створило для діяльності всіх Церков і релігійних структур на її території ще й новий державно-політичний контекст. На жаль, отримання нової громадянської та релігійної свободи супроводжувалося загостренням міжконфесійного протистояння, яке істотно ускладнило внутрішньополітичну ситуацію і міжнародні екуменічні відносини. У сприйнятті багатьох людей в самій Україні, а тим більше за її межами, саме ця конфліктність часто представляється єдиним і безпосереднім наслідком демократизації релігійного життя, тоді як при більш ретельному розгляді між ними спостерігається швидше зворотна залежність. Виникнення міжконфесійної напруги було не стільки наслідком припинення тоталітарного контролю за «спокоєм», скільки підсумком відсутності механізмів і досвіду демократичної згоди і наявних суперечностей.

Однією з головних ознак періоду українського національного відродження кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. стала швидка лібералізація всіх суспільних сфер, глобальні політичні, економічні, культурні та ідеологічні зміни. Всі без винятку аспекти життя українського суспільства характеризувалися ейфоричним переходом від показової заідеологізованої одностайності до щирого, хоч і неспокійного плюралізму думок, поглядів, переконань. Впродовж перших років незалежності відбувся і небувале піднесення релігійного життя, що продовжується й понині. Це піднесення жодною мірою не можна вважати пережитком минулого або ж вираженням своєрідної моди, короткочасного захоплення, що має виключно зовнішню, поверхневу природу. Як свідчать соціологічні дослідження, кількість віруючих постійно збільшується. За даними соціологічних опитувань якщо в 1993 р. частка віруючих складала 43-44%, то тепер вона налічує близько два третіх населення, майже чверть коливається між вірою і безвір’ям, і всього лише трохи більше 3% вважають себе переконаними атеїстами. А сучасна

конфесійна карта України виглядає таким чином: більше 95% релігійних організацій вважаються християнськими; 1,6% – сповідують іслам; 0,88% складають різні напрями юдаїзму, 0,44% – прихильники буддизму та інших східних течій, 0,29% – прибічники неоязичницьких культів і 0,9% – інші (переважно – новітні) релігійні рухи. Своєю чергою, серед українських християн більшість становлять ті, хто називає себе православними – 51,9% від загальної кількості релігійних організацій. Водночас треба мати на увазі, що православ'я в Україні не є монолітним, а розділене на три великих і декілька дрібних юрисдикцій [177].

Зазвичай бувають моменти, коли людина усвідомлює, що жити без віри в Бога неможливо. І тоді вона йде до Бога. Сучасні християнські Церкви, стурбовані місіонерською діяльністю низки новітніх конфесій в Україні, прагнуть залучити в свою орбіту всіх потенційних християн. Тому пропонується впровадити в звичайних школах викладання християнської культури. У багатьох містах створені християнські школи. На наших очах відбулося вражаюче швидке впровадження зовнішніх атрибутів християнства в багато аспектів державного життя. Освячення кораблів, панахиди за тими, хто загинув, різні молебні перед тим, як розпочати нову справу – практично щодня усе це можна спостерігати по телебаченню та на сторінках газет. Але чи не стане таке заохочуване державою запровадження релігії мати ті самі наслідки, що й насадження ідеології наукового комунізму за часів радянської влади, коли кожен студент вимушений був зубрити цитати з творів теоретиків марксизму-ленінізму, сказати поки що важко.

Пригадаємо, що свого часу посилення ідеологічної роботи не пройшло безслідно для системи освіти. В ній були запроваджені нові суспільні дисципліни: «Суспільствознавство» для старших класів середньої школи і «Основи наукового комунізму» для студентів вищих навчальних закладів. Такими шляхами передбачалося поліпшити комуністичне виховання підростаючого покоління. Для підвищення рівня політичних знань дорослого

населення розширювалася мережа політшкіл, університетів марксизму-ленінізму.

Предмет наукового комунізму виводився із спрощеного уявлення про історію як послідовну зміну різних суспільно-економічних формацій, вищою з яких визнавалася комуністична. Завдання наукового комунізму полягало в дослідженні процесу виникнення, становлення і розвитку цієї формації. Йшлося про боротьбу робітничого класу і його партії, соціалістичні і національно-визвольні революції, перехідні періоди, становлення соціалістичного суспільства і переростання його в комунізм. Звідси виводилося певне трактування сучасної епохи, її головна суперечність та основні рушійні сили. На цій підставі формувався зміст наукового комунізму як системи знань, яка по своєму була логічною і несуперечливою до того часу, поки не поєднувалася з сучасною дійсністю. Заданість предмету дисципліни «зверху», ототожнення історичного і логічного, схематизм і догматизм призводили до ігнорування фактів самої дійсності. Через це змодельована в науковому комунізмі теоретична конструкція все більше відривався від соціальної реальності. «Домінування схеми над реальністю, належного над сущим було характерне і для інших галузей соціогуманітарного знання. Особливо сильно воно виявилося в протистоянні догматично тлумачного історичного матеріалізму і соціології, що стала «на ноги» після хрущовської відлиги, зорієнтованої через свою внутрішню природу на емпіричне дослідження життя суспільства. Неприязнь деяких філософів щодо соціології виявилася насамперед у тому, що останній було відмовлено в праві мати свій власний предмет дослідження [180, с. 3]».

Запровадження наукового комунізму не задовольнило обіцяних його прихильникам очікувань, оскільки останні виявилися ілюзорними, побудованими на засадах традиційного суспільства. Навіть індустріалізація не знищила цього традиціоналізму, оскільки носіями традиційної свідомості були не тільки селяни, але й багато промислових робітників, про що вперше відкрито стали писати соціологи на початку горбачовської перебудови. І це

зрозуміло: сам устрій життя при реальному соціалізмі ґрунтувався на багатьох соціальних опорах і цінностях саме традиційного суспільства. Знеособлення, насадження спрощеної колективістської психології, психології «чесної бідності» тощо – все це могло з'явитися тільки в умовах традиційного суспільства з його менталітетом і цінностями, які неминуче йдуть в минуле в процесі сучасної капіталістичної модернізації.

Але деякі з насаджуваних в радянські часи ілюзій науково-комуністичного ґатунку продовжують і досі жити серед частини населення нашої країни. Це насамперед стосується селян, яким дуже важко пристосуватися до ринкових відносин. Це зачіпає і чималу частину старших поколінь, яким важко прийняти буржуазні цінності, та й важко жити в умовах конкурентної економіки. Сьогодні ще багато-хто серед них переймається ілюзією про можливість повернення «золотого брежнєвського віку» з його дешевою ковбасою. Серед прихильників ідеології комунізму опинилася й частина радянської творчої інтелігенції, яка теж, по суті, була традиціоналістською і могла процвітати, тільки обслуговуючи комуністичний режим і фактично маючи за це держзамовлення на інтелектуальну продукцію незалежно від її реальної конкурентоздатності. Принагідно вона користувалася розвиненою системою соціальних благ і заохочень. Адже ніде в умовах вільної економіки і вільного суспільства немає такого феномена, як інтелігенція. Як особлива спільність – це теж продукт традиційного суспільства.

Отож, науково-комуністична теорія соціалізму виявилася слабкою альтернативою старому капіталізму, хоча, зрештою, й матеріалізувалася в своєрідній моделі розвитку суспільства. Зрозуміло, це відбулося не так, як вважали творці марксизму. Крім того, теорія Маркса дала життя більшовизму, а той, у свою чергу, викликав до життя соціально-економічну систему радянського зразка. «Коли уляжеться наш праведний гнів і з приводу більшовизму, і з приводу революції, що принесли незліченні лиха країні, ми побачимо: те, що змінило обличчя планети, не могло бути винятково

негативним. Хто знає, як пішов би, наприклад, розвиток колоніального світу, якби не існувало альтернативного капіталізму суспільного устрою [71, с. 44]».

Духовний розвиток особистості можна порівняти з довгим і складним шляхом незнайомою країною. Він пробуджує здібності, які раніше дрімали, возвеличує свідомість до нового рівня, рішуче трансформує елементи особистості, котра починає функціонувати в нових вимірах. Сьогоднішній стан соціально-ціннісного простору молодої людини, яка здобуває смисложиттєві орієнтири у новітньому духовно-моральному оточенні, визначається переважаючими процесами масової відмови від хибної свідомості, від ідеалів, які не виправдали себе. Така ситуація спричинила появу прогресуючого скепсису стосовно будь-яких ідеалів взагалі, вульгарності, бездуховності, інфантилізму як виявів особистісної неспроможності сучасної молодої людини. Крах колишніх і відсутність нових ідеалів та цінностей у вихованні викликав появу в значної частини підростаючого покоління бездуховності, аморальності, орієнтації тільки на матеріальні стимули, агресивності й злочинності. Тому питання вироблення стратегії виховання молоді постало сьогодні надзвичайно гостро.

Але ті радикальні зміни в суспільному житті, які зумовлені його трансформацією, відобразилися на стані виховної роботи у вищих навчальних закладах. Доводиться констатувати, що в процесі реформування вищої освіти була зруйнована традиційна система виховання студентської молоді; втрачені важелі управління виховною дією на студентів; деформовані організаційно-педагогічні засади виховної роботи; ліквідовані різні суспільні молодіжні рухи, об’єднання, клуби та інші організаційні форми виховного впливу на студентську молодь. Основними причинами цього є:

– відсутність у сфері освіти чіткої продуманої молодіжної політики;

– насадження в засобах масової інформації чужої українському менталітету молодіжної субкультури, пропаганди насильства й цинізму, що підривають фундамент виховної системи суспільства;

– різкий спад уваги та інтересу до проблем виховання студентів з боку керівництва вищих навчальних закладів;

– недооцінка важливості цілеспрямованого розвитку в студентів відчуття відповідальності, потреби в саморозвитку, самоосвіті, самовихованні як визначальних умов їх особистісного і професійного вдосконалення;

– зростання особистісної роз'єднаності в колективах студентів і викладачів, ізоляції факультетів ВНЗ один від одного;

– втрата традицій культурного, спортивного і творчого життя ВНЗ.

Усунення цих причин, а також актуальна необхідність якісного поліпшення системи виховання студентської молоді потребують науково обґрунтованих форм і методів управління виховним процесом у ВНЗ відповідно до сучасних соціально-економічних і політичних реалій. У концепції гуманітарного розвитку, яка нині активно розробляється в Україні, акцент зроблено на побудову в країні суспільства знань в умовах розвитку світу, що глобалізується. Але рух до суспільства й економіки знань, який супроводжується демократизацією суспільного життя, в умовах глобалізованого світу може призвести до успіху, якщо, по-перше, наявні результати розвитку демократичних процесів на тлі поєднання технологічних і культурних надбань; по-друге, демократизація розвитку відповідає запитам більшості громадян; по-третє, вона ґрунтується на історичному досвіді, тобто присутнє поєднання індивідуалізованих і національних цінностей в результаті їхньої постійної ідентифікації; по-четверте, створюються національні інноваційні системи, які відповідають запитам сучасності і поєднують структури суспільного та державного характеру. Отже, у межах завдань переходу до суспільства знань «зміни повинні мати не тільки характер перехідного процесу, а й збігатися з соціальним конструюванням життя суспільства. Те, наскільки це важливо для України, підкреслюють результати вітчизняних досліджень соціального розвитку. Згідно з ними сьогодні масова особистість Людям не розвивається за умов надзвичайно

високого соціального дефіциту вистачає здоров'я (54,9%), бажаної роботи (54,1%), економічних знань (46,2%), можливості підробляти (48,8%), юридичної допомоги для захисту своїх прав (56%), упевненості у своїх силах (35,7%), рішучості у досягненні мети (31,8%), порядку в суспільстві (75,4%), можливості дати своїм дітям повноцінну освіту (67,3%), фінансових заощаджень (86,1%), надійності діючих Ми можемо зробити загальний законів (70,8%), упевненості у майбутньому (72,2%) висновок про те, що зазначені вище позитивні процеси самоідентифікації ще не дали критичної маси результатів, а процес соціального «збагачення» суспільства відстає від змін в економічній системі [33, с. 45]».

Як не є, але нині ми перебуваємо у полі домінанти економічного виміру всіх аспектів соціокультурного життя. Економіка тепер – суддя всіх політичних та соціальних проблем і суперечностей, які постали перед людиною і суспільством. «Згадаймо, що лише три – чотири десятиріччя тому найбільші конкурси у ВНЗ були на природничі факультети. Усі хотіли стати фізиками, математиками, інженерами, хіміками і вже потім – філологами, економістами, істориками, журналістами. Фах економіста, звичайно, мав свій рейтинг, але не такий високий, як тепер, у нашому суспільстві. Серед загального числа наявних на цей час ВНЗ в Україні значна кількість їх – економічні або так чи інакше причетні до економіки, оскільки мають ліцензії на підготовку менеджерів, маркетологів, банкірів, бухгалтерів, фінансистів, аудиторів тощо. Сьогодні кожний ВНЗ, навіть суто гуманітарний чи технічний, навчає бодай двох-трьох економічних спеціальностей. Усе це – не данина моді чи примхи Міністерства освіти і науки. Річ у тому, що, крім основних вимірів суспільного буття – технологічного, інформаційного, екологічного, технократичного тощо, ми є свідками прирощення темпів розвитку етносу економічного, який став визначальним для сучасної цивілізації.

Економічне мислення нині заполонило життя людини. Ринкова економіка – основний сенс сучасного прогресу, що відсуває звичні духовно-

культурні цінності на другий план. Економічний вимір є закономірним породженням розвитку європейського капіталізму. Але не як експлуататорського ладу, який несе в собі всі жахіття тоталітаризму, а як найбільш ефективного способу організації знущання, війни тощо виробництва, економічного життя та й життя взагалі [88, с. 4]».

Освіта у сучасному вимірі – найважливіший елемент розвитку людського потенціалу, на відміну від всіх попередніх часів. У такому випадку для конструювання соціальної реальності суспільства знань найважливішим є процес, в якому на відміну від традиційного механізму соціального конструювання реальності на засадах соціального детермінізму формується механізм, в якому взаємодіють і емпіричний досвід, і емоційне сприйняття суспільства, і процес освіти, і духовно-естетичне виховання, і природний детермінізм у сучасному сприйнятті тощо. «Соціальний детермінізм суспільства починає визначатися найважливішою складовою – освітою. Освіта, у першу чергу, формує соціально-культурні і навіть психологічні аспекти навколишнього середовища людини, на відміну від попередніх часів, коли в тріаді «сім'я – школа – суспільство» школа в широкому розумінні займала порівняно невеликий відрізок часу. В сучасних умовах школа пов'язується зі всією системою дошкільного виховання, далі – початкова школа, потім – середня та середньо-спеціальна освіта у відповідних навчальних закладах, далі – вища освіта, а ще далі – процес неперервної освіти і самоосвіти протягом усього життя, що й забезпечує перетворення освіти на інститут, який переважно формує соціальний порядок світосприйняття [33, с. 51]».

Водночас треба мати на увазі, що реалізація соціального проекту переходу до суспільства знань має спиратися не лише на накопичення спеціалізованих знань, але й на механізми обмеження такого повсякденного знання, яке призводить до панування в суспільному житті сили, тероризму, нелегітимного збагачення, вандалізму, подвійних стандартів, корупції, бюрократії тощо. Тому процеси формування суспільства знань як основи

забезпечення успіху проектів трансформації держави і суспільства повинні забезпечуватися насамперед не технократичними проектами, а проектами соціального характеру. Останні мають виходити з ціннісної орієнтації суспільства і бути еквівалентними розвиткові його матеріальної і духовної культури. «Духовно-культурна реальність сучасного буття актуалізує проблему людиноцентризму в її сучасних вимірах. Зокрема, фактом стала необхідність переосмислити проблеми професійності, праці, свідомості, цінностей, а разом із ними – владу, право, культуру, ідеологію тощо, що їх усе ще розуміють, здійснюють і перетворюють без урахування світоглядних засад ринкової економіки та енергій капіталу, помножених на людські бажання і прагнення. Останні мають особливе значення, адже вони стають основою самовизначення і суспільства, і окремої людини, оскільки в умовах демократичних прав і свобод їх уже ніхто не зможе обмежити [88, с. 4]».

З огляду на це розвиток освітянського простору і реалізація нової концепції освіти в Україні мають яскраву гуманістичну спрямованість, бо своїм головним завданням визначають створення системи відкритої освіти насамперед шляхом надання повних і рівних можливостей освіти, забезпечення здійснення ідеалу доступності освіти для всіх. Така освіта для всіх означає відкрите й доступне високоякісне навчання протягом усього життя людини і має за мету надати кожній людині найширший вибір шляхів та методів, зокрема нові інформаційні технології, з тим, щоб сприяти і диверсифікації освітніх послуг, і освіті та навчанню «без кордонів». «Феномен відкритої освіти виник невипадково. Він є закономірним результатом глибинних змін, що відбулися у світі протягом другої половини XX століття, і ґрунтується на новому розумінні світу й людини. Звичайно, що перехід до моделі відкритої освіти потребує принципових змін в організації, змісті та структурі всієї системи освіти, хоча при цьому форми, методи й, власне, сама структура традиційної освіти зберігаються. Йдеться, скоріше, про цільове емоційне насичення перспективними елементами нової системи. Сьогодні суспільство докорінно змінює своє розуміння освіти як системи.

Модель відкритої освіти передбачає, зокрема, вільне користування сучасними інформаційними ресурсами, особистісну спрямованість процесу навчання, розвиток інформаційної культури, процес постійного пошуку і змін, формування нових орієнтацій та мети, партнерство викладача та студента, відкритість освіти до майбутнього, інтеграція всіх способів освоєння світу, розвиток і введення в освітні процеси синергетичних уявлень про відкритість світу, цілісність і взаємозв'язок людини, природи і суспільства [46, с. 192]».

Модель відкритої освіти традиційно формувалася, виходячи не тільки із суспільних потреб у знаннях та їх використанні, а й із суспільного усвідомлення найдоцільніших форм і технологій цілеспрямованої передачі майбутньому спеціалістові необхідних знань, умінь, навичок. На сучасному етапі розвитку такий підхід вже не може задовольнити вказаних потреб і втрачає свою перспективність. У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність рішучого перегляду самої системи глобальних цілей освіти, зміни її стратегічних пріоритетів з перенесенням акценту зі знань спеціаліста на його людські, особистісні якості. Цей перехід від знаннєвої до особистісної орієнтації цілей і змісту освіти є тільки однією з передумов гуманізації і гуманітаризації професійної освіти. Другою її передумовою слід вважати широку демократизацію суспільних процесів і рішучу відмову від пануючої ідеології, що докорінно змінило ціннісні критеріальні підходи до сучасної освітньої парадигми. Згідно з ними система освіти повинна розглядатися як сфера обслуговування людини, яка забезпечує найбільш оптимальні засоби її розумового, почуттєвого і практичного розвитку [63, с. 58-61]. Одночасно і діяльність студента в процесі навчання може бути активною тільки тоді, коли у змісті навчання студент побачить переконливі для нього цілі – ті, що пов'язані з наступною професійною діяльністю. Тому відродження духовності в освіті є тією першоосновою, на якій можлива не лише орієнтація викладача на розв'язування завдань розвитку особистості студента, але й формування у студентів глибокого інтересу до саморозвитку,

самоосвіти і самовиховання, вироблення в нього потреби у педагогічному самопізнанні.

З огляду на це в умовах трансформації українського суспільства здійснюються пошуки форм і сфер самореалізації сутнісних сил індивідів, які зорієнтовані на особистий вибір, особисту відповідальність. Ці нові ціннісні орієнтири активніше засвоюються молодими людьми. Зміни в українському суспільстві торкнулися глибинних пластів суспільної психології, актуалізували проблему життєвих цінностей людей, особливо підростаючого покоління. Такий стан, за якого люди втрачаються орієнтири життя і страждають від почуття втрати смислу життя й спустошеності, дехто з дослідників, зокрема В.Франкл, назвали екзистенційним вакуумом. У процесі життєтворчості, подолання кризових явищ зростає роль освіти, яка покликана допомогти індивіду знайти смисл життя, створивши для цього повноцінні умови для фізичного, інтелектуального, духовного розвитку і саморозвитку. Адже зріле, моральне й духовне життя означає володіння етичною теорією в людських формах, моральне самовизначення обґрунтування поведінки, культивування загальнолюдських цінностей, адекватність оцінки моральних наслідків власних вчинків і дій, вміння будувати реальні відносини допомоги, любові, захисту іншої людини тощо.

Отож, сучасна молодь має виконати особливу місію – гідно перейти з епохи раціоналізму до епохи духовності з пріоритетом духовного над матеріальним, подолати кризу людини, яка негативно відображається на житті суспільства, природи, призводить до егоїзму в політиці, нестримного прагнення до влади й збагачення, панування техносфери над ноосферою та ін. Адже спотворена картина XX століття «постає передусім у суспільних настроях і переживаннях, породжених комуністичними міфологемами, скепсисом, безнадією, ностальгією за «майбутнім минулим» і наївною вірою без особливих зусиль інтегруватися в європейський політичний та економічний простір. Морально катастрофічним для українського суспільства було насильницьке виведення із суспільної свідомості, з почуттів

і настроїв людини релігійного світовідчуття. Національна культура, як і, врешті-решт, культура політична, базується на релігії, якщо конкретніше – на вірі. Саме культура має стати основою національного духовного розвитку, але, позбавлена базових цінностей, вона не може бути важливим чинником розбудови демократичного суспільства, основою національної ідентичності. Українська культура протягом тривалого часу виживала в умовах ортодоксальних, догматичних політико-ідеологічних та етнокультурних стандартів, норм та правил, і це не дозволяло їй бути активним творчим стимулом у формуванні національного почуття, «вирощеного» на духовних «дріжджах» традиції, і водночас відкривати перед людиною широкі перспективи діалогу цивілізацій та опанування глобальних гуманітарних цінностей [59, с. 7]».

В умовах формування та практичної імплементації демократії в Україні чи не ключовим питанням постає спосіб та механізм формування цінностей ліберально-демократичного характеру. В умовах трансформації українського суспільства демократія отримала досить специфічне забарвлення, зациклюючись лише на інституційному вимірі творення. «У ще несформованому суспільстві, яке прагне якомога швидше осягнути нову ідентичність, акцент змістився в бік формального облаштування, залишаючи позаду духовно-ціннісні виміри. Попередні цінності, які замикалися навколо соціалістичної концепції розвитку суспільства, були затавровані як єретичні і відкинуті. Утворився вакуум, у якому суспільство переживає стару ідентичність, а «нова» держава «демократизується», спираючись, в силу такого ж духовного спустошення, на синтез незнаного нового із старим знайомим свою нову персональність. Саме це і зумовило появу феномену нерозчленованості громадянського суспільства і держави. Аналізуючи специфіку формування політичних та громадянських цінностей в Україні слід звернути увагу на вплив соціалістичного світобачення на ключові питання вартостей. Величезний пласт старої культурної матриці ще й тепер детермінує логіку буття суспільства, і від цього неможливо просто

відмовитися. Неможливо викреслити зі свідомості людей цілий пласт духовної історії зі своїми ідеями, ідеалами, цінностями [74, с. 352]».

Становлення ринкових відносин передбачає перехід від загальнодержавної до переважно приватної власності, відмову від плану як головного стимулу виробництва, як це було за соціалізму, і орієнтацію на виробництво товарів для продажу на ринку. Хоч цей процес в Україні ще далеко не закінчений, він явно прогресує, і за кілька років країна пройшла відрізок шляху, на який розвинутим демократіям знадобилися століття. Підсумком етапу стрімкого розвитку цих демократичних процесів у державі стало ухвалення в 1996 році Конституції незалежної України, яка за своїм змістом і духом не поступається конституціям країн із сталими демократичними традиціями. Критеріальними серед них слід вважати:

– свободу утворювати організації і приєднуватися до них;

– свободу вільно висловлювати свої думки;

– свободу голосування;

– виборність органів влади;

– право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси на виборах;

– альтернативні джерела інформації;

– вільні і чесні вибори;

– інституції, що змушують урядову політику залежати від голосів виборців та інших способів вираження їхніх преференцій [178, с. 72].

Отже, за об’єктивними політологічними критеріями, за винятком критерію наявності інституцій та механізмів залежності політики уряду від преференцій виборців, Україна може вважатися цілком демократичною країною. Вона має всі інші атрибути сучасного демократичного суспільства: цілком демократичну Конституцію, розподіл влади між різними гілками, багатопартійну систему, яка передбачає легальне існування опозиції, загальне виборче право, регулярно відбуваються вільні вибори різних рівнів на підставі змагальності – від місцевих до президентських, кількість

недержавних засобів масової інформації набагато перевищує державні, немає проблем з об'єднанням у громадські організації тощо.

Водночас навряд чи хто в Україні і за її кордонами плекає особливі ілюзії щодо демократичності українського устрою. Тому Україна перебуває під постійним наглядом ПАРЄ, час від часу наражаючись на небезпеку виключення з цієї поважної організації саме через проблеми з порушенням демократії. За сучасних умов можна констатувати наявність синдрому так званої делегативної демократії, при якій існує низка формальних інститутів демократії (вибори, парламент, президент, багатопартійність), але суспільство не має механізмів контролю над владними структурами після виборів і тому політика не має зворотних зв'язків з іншими сферами життя суспільства, а державні особи не несуть відповідальності за свої дії [186, с. 17-22].

У перехідних суспільствах до демократії держава зазіхає на статус незаперечного володаря дум. Демократія і свобода стають віч-на-віч. Чомусь вважається, певно через брак політичної свідомості суспільства, його політичних, громадських діячів, що цінності абстрактної демократії є більш привабливими, ніж реальна свобода. В українському суспільстві це чітко проявляється. Намагання уникнути відповідальності за свободу, за справедливість неабияк укріплює державу. У нас держава стала майже цінністю «в собі», використовуючи суспільство «для себе». Формальна демократія може бути надзвичайно тиранічною, бо вона – лише перша, найнезначніша сходинка до реалізації свободи. «Права людини, – зауважує Л. Колаковскі, – тобто повноваження, якими володіє кожен зосібна, не варто плутати з демократичними правами; ті перші не є розширеним, застосуванням чи частиною других, а навпаки – їх межею [76 с. 239]».

Тому, як вважають В.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко уникнути бюрократичного корпоративізму Україні не дано. Хотіли б ми того чи ні, але «всі нині сущі покоління – родом із радянського суспільства, успадкувавши його славу й спокутуючи його гріхи [89, с. 647]». Йшлось, насамперед, про

те, що «наша вітчизняна бюрократія (яка, мов іржа, роз'їдала й парламент) успадкувала традиції так званої «патримоніальної бюрократії» від імперської Росії до радянської системи. Притому, в її гіршому варіанті – колоніальної адміністрації, що завжди працювала згідно з вказівками «згори [89, с. 532]». Тобто, наше суспільство не мало традиції належного державницького менталітету. Тому оптимальним механізмом подолання в ньому корпоративізму є демократія, яка у сфері політики постає продовженням ринку в економіці.

Головними факторами трансформації суспільства є плюралізація форм власності, трансформація їхньої державної форми і владно-розпорядчих повноважень у різні види приватної власності. Здійснювався цей процес у нашій країні в два етапи. На першому відбувалася трансформація державної власності в різні форми колективної і колективно-корпоративної з наступним переходом майна та фінансових ресурсів до альтернативного підприємницького сектору. Цьому сприяло законодавче надання державним підприємствам повної господарської самостійності за фактичної відсутності контролю з боку власника. З початком масової приватизації трансформація державної власності набула безпосереднього характеру через викуп акцій приватизованих підприємств.

Зміна ситуації позначилася й на структурі високозабезпеченого підприємницького класу. Якщо на початку першого етапу трансформації суспільства його більшість складали підприємці з неконтрольованого сектора економіки, які займалися торгово-посередницькою та фінансовою діяльністю, то зараз його основу складає керівництво заснованих на державній власності та приватизованих підприємств і банківських структур.

Слід зазначити, що зараз власність не відіграє конституючої ролі у формуванні соціальної стратифікації суспільства. Головну увагу приділено особистому майновому стану та господарським і політичним функціям. Це свідчить про те, що початок соціального конституювання верхнього

прошарку суспільства не супроводжується формуванням соціальних типів класичного капіталізму – власників-підприємців та рантьє.

Умови сьогодення фактично унеможливлюють формування значної соціальної групи підприємців дрібного та середнього бізнесу. Система оподаткування значною мірою сприяє криміналізації цієї сфери діяльності. Відносини з державними структурами характеризуються високою конфліктністю і низьким ступенем взаємної довіри. Значна частина таких підприємців поєднує свою діяльність з працею у державних, громадських організаціях і наукових установах.

В цілому, досить типовою є психологічна роз'єднаність колективів, відсутність звичок і досвіду соціальної організації, традиційне ставлення до профспілок як до частини бюрократичного апарату. За цих умов загрозливою є тенденція посилення особистої залежності працівників від представників господарського керівництва, яке трансформуються у власників. Сприятливий ґрунт для цього створюють колективні форми власності: оренда і колективні сільськогосподарські підприємства. Відсутність ефективної державної влади та її значна корумпованість, а також звичні традиції корпоративності і патерналізму в умовах невеликих та середніх населених пунктів, при загальній економічній кризі та низькій територіальній мобільності, за відсутності традицій соціальної солідарності – все це створює умови для повної залежності долі працівника від відносин із керівництвом.

Тому демократичні перетворення в українському суспільстві пов'язані, насамперед, з розгортанням економічних, політичних, соціокультурних процесів та формуванням принципово нових соціальних відносин. В цих умовах особливого значення набуває проблема зміни пріоритетів: на перший план виходить не держава чи певна соціальна спільнота, а людина. Трансформація традиційних структур соціального, психологічного і культурологічного характеру викликає серйозні зміни в орієнтаціях та установках молоді, зокрема – студентської. В її середовищі відбуваються пошуки нового сенсу життя, формуються нові потреби, інтереси, змінюються

мотиви інтелектуальної та соціально-професійної діяльності. Це складні процеси, до яких суспільство має проявляти щонайбільше уваги. Адже від рівня інтелектуального, духовно-творчого потенціалу студентської молоді – майбутньої національної еліти – багато в чому залежать зміст і динаміка суспільного прогресу. «Передусім постає проблема створення нової системи народної освіти, яка б базувалася на національно-культурних традиціях і враховувала досягнення вітчизняної і світової науки. Усвідомлюється також необхідність формування нової педагогічної парадигми, яка передбачала б зміну методологічних орієнтирів, визначала нову стратегію і тактику педагогічного процесу. Усе це вимагає радикальної переорієнтації методик навчання, спілкування та духовно-творчої діяльності студентської молоді у нових вимірах соціального часу й простору демократичної держави [29, с. 152]».

Водночас потрібно зазначити, що небезпечним чинником реалізації політики еволюційного реформаторства, забезпечення рівноваги, стійкого балансу різних соціально-політичних сил, зокрема в молодіжному соціумі, може стати нинішній аморфний, незавершений стан політичної самоідентифікації та структуризації молодіжного соціуму, який опинився на перехідному етапі пошуку свого місця в процесах державотворення, розбудови «власного поля» для самоствердження та реалізації потенціалу.

В умовах становлення української державності значно актуалізується проблема цінності особистості, відбувається утвердження духовних, морально-етичних надбань національного характеру. Духовний розвиток особистості студента здійснюється в певному соціокультурному просторі, який відбиває етнокультурні особливості кожного регіону країни. Тому сьогодні важливо враховувати ментальні характеристики регіону та окремої соціальної спільноти у процесі виховання загальнолюдських і національних рис характеру особистості. «Трансформаційні процеси потужно впливають на морально-етичні цінності молоді, видозмінюють парадигми формування й розвитку духовно-творчого потенціалу студентства як інтегративно цілісної

соціально-демографічної групи. Виховна патерналістська модель, що базувалася на системі загальнолюдських цінностей та була спрямована на активізацію ресурсного потенціалу молоді, потребує значної корекції та унеможливлення суперечностей у формуванні соціально-активної і художньо-творчої особистості [29, с. 156]».

Теоретичний аналіз вітчизняних досліджень дозволяє виділити основні напрями, які потребують концентрації зусиль наукових сил у вирішенні проблем професійного самовизначення молоді, вивчення вікових, психологічних та соціальних закономірностей формування особистості, визначення місця й ролі здібностей та інтересів у процесах професійного самовизначення, розробки проблем життєвого шляху, здійснення діагностики процесу формування духовно-творчого потенціалу. Запровадження системи дослідницьких методик і технологій для вивчення та діагностики їх дієвості дозволить актуалізувати потенціал студентської молоді у процесах самореалізації.

Функціонування, розвиток і саморозвиток системи формування духовного потенціалу особистості значною мірою залежить від визначення сукупності основних джерел, пов’язаних з його соціально-культурною детермінованістю. Пошук джерел формування духовного потенціалу в глибинних процесах соціокультурних впливів, середовищних взаємодій, функціональних зв’язків макро- і мікросоціумів стає актуальним. Це пояснюється посиленням дії інтеграційних культурних процесів, які є могутнім фактором розв’язання глобальних проблем людства.

З огляду на це джерела формування духовного потенціалу студентської молоді характеризуються деякими особливостями. Це пов’язано з тим, що молодіжна субкультура в цілому відзначається інтенсивними пошуками смислу і мотиву життя. Важливим для неї стає образ і взірець ідеального героя, який в рамках цієї субкультури персоніфікує, зокрема, ступінь конфронтаційності до оточуючого суспільства та його культури. Характерною ознакою молодіжної субкультури є інноваційний пошук нових

культурних архетипів, апробація нових культурних норм, ідей, уявлень. Тому головне завдання трансформаційного суспільства є створення умов для найповнішого освоєння студентською молоддю багатогранного потенціалу як української, так і світової духовності й культури. Надзвичайно важливо також створити умови для всебічної самореалізації духовно-культурного потенціалу, сутнісних сил особистості, її власного духовного світобачення і світосприйняття.

Глибокі соціальні, духовні й економічні зрушення, що відбуваються в Україні, спонукають до реформування системи освіти, яка має сприяти утвердженню людини як найвищої соціальної цінності, найповнішому розкриттю її здібностей, задоволенню різних освітніх потреб, забезпеченню пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи. Конституція України, Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національна доктрина розвитку освіти, останні концептуальні дослідження проблем та напрямів побудови громадянського суспільства з його самодостатньою освітньою інфраструктурою засвідчують здатність держави трансформувати освітній простір щодо стандартів формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

Демократизація освіти має бути нерозривно пов’язана із зміною акцентів у ментальності молоді, насамперед з моральним формуванням особистості. Адже саме мораль виражає базові потреби соціуму. Моральна поведінка – це вищий критерій людської поведінки та основна передумова демократичних засад існування суспільства. В основі моральної поведінки лежить система моральних імперативів, тому кожен студент має засвоїти, що спроба «обійти» моральні правила і настанови в процесі життєвого вибору завжди призводять до краху самої особистості. Демократизація освіти має безсумнівне моральне значення. Вона утворює той освітній простір, який забезпечує рух до єднання соціально наявного і морально «належного», утворює духовний клімат, в якому моральні доброчинності існують не

всупереч обставинам, а саме завдяки їм. Цінності демократії – гласність, змагальність, виборність, альтернативність, підзвітність та моральні чесноти – гідність, справедливість, відповідальність, порядність, повага виявляються підвалинами управління освітою. Вони «підживлюють» одна одну, утворюють особливий духовний простір, в якому найкращі соціальні і моральні якості особистості можуть розкритися, а негативні – нейтралізуватися й блокуватися.

Демократія й освіта є життєво важливими складовими будь-якого суспільства. На відміну від авторитарних суспільств, які намагаються вкорінювати стан інертного схвалення, метою демократичної освіти є виховання громадян з незалежним, допитливим і аналітичним світоглядом, проте глибоко обізнаних з правилами і практикою демократії. Бо демократія – це не тільки широкі права, а й велика відповідальність, яких треба набути. Їх необхідно ще й навчитися. І навчати цього повинна система освіти.

Водночас набуті знання, моральні чесноти, відповідальність мають безумовну самоцінність для особистості лише остільки, оскільки є необхідними засобами формування і реалізації її духовно-творчого потенціалу. Лише виконуючи цю функцію, знання й моральні чесноти набувають смисложиттєвого характеру. Загальним фундаментом цього процесу є не пізнання світу, а практична діяльність людини. Світоглядна культура особистості виникає з практичного відношення суб’єкта до світу, а її зміст у своїх остаточних засадах визначається не знанням, а реальним – індивідуальним і суспільним буттям. Людський дух виковується не у високих сферах абстрактно-понятійного мислення, а в горнилі безпосереднього практичного життя, турбот і піклувань, праці й спілкування. Саме тут здійснюється процес самовизначення особистості, формується система її переконань, моральних установок, смисложиттєвих уявлень. Отже, знання виявляється елементом складної системи світоглядної культури лише тоді, коли воно постає регулятивним принципом діяльності, переростає в особистісне переконання, моральні імперативи, ціннісні норми тощо.

Виховний процес у вищому навчальному закладі здійснюється насамперед у напрямку професіоналізації студента, тобто формування цілісного комплексу професійно значущих якостей і рис, що є невід'ємним атрибутом професійної компетенції фахівця. В сучасних теоріях професійного розвитку особистості визначається, що кожна професія накладає певний відбиток на постать працівника, його загальну культуру, інтереси, навички, манери поведінки. Крім того, успішність професійного розвитку, а відтак і професійної діяльності, залежить від того, наскільки індивідуально-психологічні особливості працівника відповідають вимогам професії, наскільки сталим є інтерес до фахової діяльності, наскільки повно особистість сприймає вимоги, цінності, традиції, норми і правила поведінки, елементи професійної майстерності, відпрацьовані у професійному соціокультурному середовищі [42, с. 14-15]. Професійна культура притаманна кожному, хто займається професійною діяльністю в будь-якій сфері. Отже, професійна культура – це також і сукупність теоретичних знань та практичних вмінь, пов'язаних з конкретним різновидом праці. Тому духовно-творчий потенціал особистості тісно узалежнений з професійною культурою фахівця як єдністю переконаності в соціальній значущості своєї професії, розвиненого почуття професійної гордості, працелюбства і працездатності, підприємливості, енергійності та ініціативності, здатності ефективно, швидко та якісно вирішувати оперативні завдання; знань теорії управління і соціальної психології, організаторських здібностей, готовності до розширення професійного досвіду [92, с. 40].

Професійна культура – якість, що базується не тільки на фундаменті розвинених власне професійних якостей, але і на знанні соціально-відтворюючої діяльності, культурі філософського, соціального, економічного мислення, тобто готовності й уміння реалізувати в професійній діяльності весь свій духовно-творчий потенціал як особистості. Як системна якість особистості професійна культура – невід'ємний показник ефективності процесу виховання. Тому варто особливо підкреслити, що професійна

культура це не рівень розвитку особистості загалом, а реалізований з повною віддачею в професійній діяльності «фундамент гармонійного розвитку сутнісних властивостей особистості [42, с. 27]».

Важливою складовою професійної культури є професійне виховання як цілеспрямований, спеціально організований процес, який сприяє формуванню духовно-творчого потенціалу особистості. Відтак компонентами професійного виховання є формування професійної спрямованості та мотивів професійної діяльності на підставі переходу соціальних і професійних вимог у систему ціннісних орієнтацій та активності особистості; наявність організаційно-управлінських якостей, котрі допоможуть реалізувати специфіку професійної підготовки у контексті суспільно-корисної діяльності; професійна честь і гідність; професійна совість тощо. Отже, виховний вплив на студентство, який здійснюється в освітньому середовищі навчального закладу, треба будувати в двох основних напрямах: виховання майбутнього фахівця та виховання особистості як інтелектуально розвиненого, духовного та морального члена суспільства.

Проте, формуючись як особистість, людина відчуває на собі безліч культурних впливів. Це і досвід загальнолюдської культури, і конкретно-історичний час, в якому вона живе, і національна культурна атмосфера, як її безпосереднє культурне оточення і середовище, в якому відбувається пробудження людини до культурного життя. Відтак, розмаїтими виявляються базові рівні її світоглядної культури – від повір'їв, пересудів і архаїчних звичаїв до витончених елітарних форм творчого втілення світоглядних шукань. Світоглядна культура індивіда спирається не стільки на концептуальні засади філософського, наукового чи інших типів світогляду, скільки на нетеоретичні форми функціонування світоглядної свідомості – світовідчуття, світосприймання, світорозуміння, світотлумачення, світоперетворення. Ці форми виникають об'єктивно в процесі практичної життєдіяльності молоді.

РОЗДІЛ 3
ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ

Неминуче впливаючи на процеси духовного життя і на духовну культуру, сучасна соціальна трансформація детермінує і зміни духовно-творчих цінностей і ціннісних орієнтацій студентської молоді – диктуючи цим самим необхідність відповідних змін технологій формування, розвитку і реалізації духовно-творчого потенціалу. Причому актуальна сьогодні якісна зміна концептуальних засад формування та розвитку духовно-творчого потенціалу студентської молоді обумовлена не тільки тими трансформаціями, що відбуваються в сучасному українському соціумі, а й процесами гуманізації, які розгортаються і посилюються в усьому світі. У контексті відповідної сьогоденню суспільної потреби у формуванні творчої і соціально-активної молодої людини значних корекцій потребує патерналістська модель суспільства з її опорою на загальнолюдські цінності. Епохальний перехід від XX до XXI століття характеризувався трансформацією не тільки цивілізаційних і соціально значимих, а й особистісних цінностей [159, с. 10-12]. Замість простої активізації потенціалу молоді (вже наявного, але не реалізовуваного) актуалізується потреба у свідомому формуванні цього потенціалу під впливом найрізноманітніших суспільних чинників. Тим більше, що в постмодерному світі, який досить швидко і радикально трансформується, висуваючи всезростаючі вимоги до людини як носія і творця життя, саме інноваційна модель поведінки стає найбільш продуктивною. Навчальні заклади, і особливо вищі навчальні заклади, у справі формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді за посередництвом відповідних освітніх технологій серед таких факторів можуть вважатись чи не найбільш відповідальними і дієвими.

Актуальність технологічного впливу на формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в сучасних українських умовах підтверджується чисельними емпіричними дослідженнями змін ціннісних орієнтацій молодих людей в трансформаційних умовах. Адже сформовані серед студентської молоді елементи споживацьких мотивацій і негативних традицій як у матеріальній, так і в духовно-творчій діяльності вимагають переорієнтації свідомості молодих людей на соціально конструктивну креативну діяльність зі створенням позитивних соціокультурних традицій.

Загалом, поняття «потенціал», означаючи в перекладі з латинської можливість, потужність (не тільки реальну, а й приховану – ту, що може проявитися за сприятливих обставин) [152, с. 514], обговорюється в наукових розвідках у значенні потенціалу енергетичного, інтелектуального, соціального тощо. Найбільш широкомасштабним з усіх різновидів можна вважати життєвий потенціал, представлений в концептуальних розбудовах доктора філософських наук Л.Сохань. Під життєвим потенціалом людини вона розуміє систему особистісних якостей і можливостей, які реалізуються індивідом в його соціальній діяльності, проектуванні, побудові та здійсненні ним свого життя. Це «складне психосоціальне утворення, яке охоплює всю повноту особистості, унікальність, неповторність її індивідуальності [156, с. 5]».

О.Олексюк аналізує духовний потенціал студентської молоді, розкриваючи погляд, що «духовний потенціал як інтегральне явище відображає органічний взаємозв’язок вищих духовних цінностей – Істини, Добра, Краси; об’єднує в єдине ціле сутнісні сили особистості та можливості їх актуалізації в цілеспрямованій соціокультурній діяльності, ґрунтується на морально-естетичному досвіді і включає професійну компетентність, спрямовану на формування духовного потенціалу підростаючого покоління [122, с. 5]». При цьому авторка обґрунтовує ідею, що в цьому духовному утворенні синтезується всі індивідуальні характеристики особистості в унікальну структуру, що визначається і змінюється в процесі адаптації до

конкретних умов середовища, яке постійно змінюється. Крім того, вона вказує, що духовний потенціал – якщо його розглядати з точки зору субординації різних типів особистісного потенціалу – виражає їхню взаємопроникненість і взаємообумовленість, «він немовби зітканий з органічного взаємозв'язку вищих духовних цінностей, норм, ідей та образів, що утверджуються в духовному контексті епохи та в загальній культурній ситуації [122, с. 16-17]».

По відношенню до студентської молоді як надзвичайно динамічної і творчої соціальної групи, життєдіяльність якої постійно і мимоволі продукує для суспільства нові духовні цінності, життєвий потенціал можна, на нашу думку, ототожнювати з духовно-творчим потенціалом. Хоча це поняття не так часто використовується в науковій літературі, воно більш конкретно підкреслює природу життєвого потенціалу студентської молоді і тому є більш конструктивним для аналізу технологій та засобів його формування, розвитку і реалізації.

В.Вербець, з педагогічних позицій досліджуючи це явище, визначає, що духовно-творчий потенціал студентської молоді «відображає ступінь сформованості біоенергетичних, інтелектуально-когнітивних, історико-ментальних, соціокультурних, психолого-педагогічних ресурсів цілісної соціально-демографічної когорти суспільства – молоді, репрезентує рівень її свободи у виборі загальнолюдських та морально-етичних цінностей в процесі інтелектуально-когнітивної, духовно-творчої діяльності та креативного проникнення у новий соціокультурний простір і час [28, с. 40]». При цьому, певним чином полемізуючи з О.Олексюк, автор підкреслює, що «духовно-творчий потенціал студентської молоді варто розглядати в контексті соціокультурного потенціалу молоді, який набагато ширше охоплює спектр проблем морально-етичного становлення особистості, її соціалізації та актуалізації її психофізіологічних, соціально-психологічних та духовно-творчих ресурсів [25, с. 42]».

Основними елементами духовно-творчого потенціалу виступають: потреби, інтереси, цілі, ідеали, знання, вміння, навички, цінності та ціннісні орієнтації, стандарти й норми, які формуються в процесі духовного життя молодої людини і забезпечують її самоідентифікацію і креативну самореалізацію у вільно обраних сферах діяльності. З іншого боку, ці елементи необхідно систематизувати за окремими компонентами духовно-творчого потенціалу. Вслід за В.Вербецем, можна виділити такі компоненти в структурі духовно-творчого потенціалу студентської молоді: біоенергетичний; пізнавально-когнітивний; духовно-екзистенційний; комунікативний; творчий; історико-ментальний; соціокультурний; естетичний; морально-етичний; професійно-кваліфікаційний [25, с. 380]. Л.Сохань виділяє такі компоненти в структурі життєвого потенціалу: ідейно-політичний потенціал, гуманістичний, трудовий, інноваційний, інтелектуальний, духовний, життєтворчий потенціал.

Засоби формування життєвого потенціалу особистості можуть відрізнятись залежно від того чи іншого компонента в структурі цього потенціалу. Критично осмисливши наявні погляди на структуру потенціалу (зокрема, зважаючи на недоцільність відділення окремо духовного або творчого потенціалу від інших компонентів – як такого, що, на нашу думку, присутній в усіх них), з урахуванням специфіки духовно-творчої діяльності студентства ми можемо виділити такі основні компоненти духовно-творчого потенціалу студентської молоді:

– фізіологічний (який визначається здібностями, даними природою, і включає як власне біологічні – морфологічні, анатомічні показники, так і енергетичні, психічні);

– соціально-психологічний потенціал (включає ментальні особистісні параметри і можливості соціальної комунікації, які так чи інакше пов’язані із суспільними процесами і законами суспільного розвитку);

– інтелектуальний потенціал (здатність навчатися, інтелектуальна культура і досвід, здоровий глузд, аналітичні здібності та ін.);

– професійно-трудовий потенціал (професійні знання, вміння і навички, кваліфікація і спеціальність, мотиваційну структур трудової діяльності тощо);

– громадсько-політичний (який включає ідейно-політичні знання, громадянську позицію, політичні цінності і орієнтації, параметри реальної участі в громадському і політичному житті);

– нормативно-правовий і морально-етичний (об'єднані нами в один компонент за принципом того, що вони охоплюють жорсткі і м'які нормативні рамки життєдіяльності індивіда, дозволені спільнотою);

– життєтворчий потенціал (який можна вважати найскладнішим компонентом і найбільш значущим для свідомого інноваційного управління своїм життям і який, за Л.Сохань, охоплює знання життя, життєву мудрість, здатність до самостійної творчої побудови життя, життєву компетентність і відповідальне ставлення до життя).

Власне, духовно-творчий потенціал досягає «акме» розвитку і реалізації саме в процесі життєтворчості, під якою слід розуміти найвищу форму творчого самовираження людини [56, с. 33], духовно-практичну діяльність особистості, спрямовану на творче проектування і здійснення її індивідуального життєвого проекту. Це розгортання творчого потенціалу особистості у формі життєтворчості, процес активної життєдіяльності людини, з реалізовуваним правом на вибір індивідуального стилю життя та реалізацію власних уподобань. Це також процес діалектичного злиття творчості особистості із суспільними формами буття, який за сутністю своєю виступає вираженням людської свободи. Життєтворчість таким чином постає способом розв'язання перспективних, середньострокових і поточних проблем, процесом упорядкування особистої подієвої картини життя та її самовдосконалення [57]. З іншого ж боку, вона виступає засобом виконання суспільних завдань – так, у сучасних умовах розкриття потенційних можливостей громадян для свідомої активної творчої самопобудови ними власного життя є необхідним кроком на шляху розбудови в Україні

демократії і громадянського суспільства, вкорінення цінностей свободи і соціальної відповідальності.

Як демонструє життя і дані досліджень, суспільство, що не в змозі задіяти особистісний потенціал людини у вирішенні суспільних проблем, породжує незадоволеність тим, що людина дає суспільству. Причому те, що дає людина суспільству, і що вона від нього отримує, – величини взаємозалежні одна від одної: байдужість суспільства та його інститутів до особистості породжує відповідну реакцію відчуженості людини від суспільства і влади [159, с. 24].

Наявні наукові розвідки з цієї проблематики і дотичних питань дозволяють виділити низку специфічних рис, які характеризуватимуть духовно-творчий потенціал студентської молоді – на відміну від інших соціальних груп.

При цьому корисно враховувати специфіку процесу соціалізації студентства, яка – відповідно до авторської концепції С.Савченко – визначається такими основними характеристиками:

1) соціально значимий характер спрямованості процесу соціалізації студентів, що, на відміну від інших неінституціональних механізмів, не може мати антисоціальний чи нейтральний характер;

2) процес соціального становлення відбиває вікові особливості даної соціально-демографічної групи – молодь у віці 18-25 років, до якої належить більш ніж 90% студентів;

3) серед інших видів соціалізації (ойкуменна, політична, економічна, етнокультурна) для студентства мезосоціалізація визначена як найбільш значущий вид, що визначає специфіку й особливості студентської соціалізації;

4) у сучасних соціально-економічних умовах соціалізація студентства крім дотрудової, включає частково трудову й позатрудову стадій соціалізації;

5) провідними інститутами соціалізації, з якими студентство стикається найбільшою мірою в період навчання, є: сім'я, вищий навчальний заклад, неформальні об'єднання, трудові колективи;

6) основними етапами соціалізації студентської молоді є: адаптаційно-ознайомлювальний (1-й курс); основний (2-4-і курси); завершальний (5-й курс);

7) зміст процесу соціалізації складають взаємообумовлені і взаємозалежні процеси засвоєння, відтворення соціальних інновацій, що не можуть бути виведені з простого засвоєння досвіду;

8) у різноманітті соціального оточення студентства ВНЗ як інститут соціалізації володіє більш сильним соціалізаційним потенціалом, але реалізуватися він може лише в тому випадку, коли сприймається адекватно соціальним оточенням студента [145, с. 159-164].

Оскільки процес соціалізації та формування особистості як його мета описуються не стільки кількісними, скільки якісними показниками, дослідження та вимірювання його являє собою складну методологічну й методичну проблему [123, с. 82-88]. Остання ускладнюється ще й специфічним характером молоді як соціальної групи.

По-перше, це наявність значної частки молоді (студенти, учні), яка не має в повному розумінні слова власного соціального статусу і характеризується своїм попереднім соціальним статусом – соціальним становищем батьків або своїм майбутнім статусом, пов'язаним із професійною підготовкою.

По-друге, соціальні особливості різних груп молоді визначаються не тільки їхньою формальною належністю до різних структур суспільства, але й безпосередньою включеністю в масові рухи. Утворені таким чином соціокультурні моделі мас молоді (неформальні, громадські тощо) мають суттєві відмінності.

По-третє, здійснення переходу до ринкових відносин без урахування всього комплексу соціально-психологічних чинників сприяло розвитку кризи

в сучасному українському суспільстві і, як наслідок, замість очікуваних зацікавленості молоді в праці та підвищення її соціальної активності відбулося подальше зростання її пасивності, амбівалентності та байдужості.

Оскільки духовно-творчий потенціал формується і розвивається більшою мірою в духовному житті, а реалізується в духовній культурі, то можна виділити і такі чинники та умови, якими вирізняється духовне життя молоді:

– вихідними умовами духовного розвитку особистості (природно-ландшафтними, історико-генетичними, соціокультурними, соціально-психологічними, психосоціонічними архетипами тощо);

– специфічними рисами діяльності молодіжних спільнот у галузі духовного виробництва: прагматизмом, надмірною цілеспрямованістю, загостреною критичністю, гіпертрофованою креативністю і бажанням самореалізації та самовираження;

– домінуванням гедоністичних (тобто розважальних, з метою отримання насолоди) потреб над інтелектуальними та соціальними, громадсько-політичними тощо;

– пріоритетом цінностей, ідеалів і життєвих планів раціонального, прагматичного характеру над духовними і трансцендентними;

– репрезентацією цінностей, ідей і уявлень у віртуальному світі функціонування різних соціальних спільнот [25, с. 134].

Чисельні соціологічні дослідження, що були проведені в сучасний нам транзитивний період суспільного розвитку, дозволяють також виділити деякі відмінності процесів розвитку духовно-творчого потенціалу молоді в умовах соціальних трансформацій порівняно з представниками інших соціальних груп. Так, О.Бєлєнок показує, що перебіг процесів соціально-економічної адаптації до суспільних перетворень, що мали місце протягом 1992-2004 років, істотно відрізняється у представників різних вікових груп населення України – при цьому показник віку слугує ніби вододілом щодо «вписаності» / «невписаності» (або, можна сказати, ступеня вписаності) до

ринку, діагностичним маркером досягнення життєвого успіху [13, с. 295-302].

Можна побачити, що означена соціальна трансформація (яку на сьогоднішній день слід розглядати в ширшій перспективі – з початку перебудовчих ініціатив і охоплюючи постпомаранчевий період змінення ставлення до влади) суперечливо відбилась на духовно-творчому потенціалі молоді і власне на їх здатності до життєтворчості. З одного боку, молоді люди практично не відчувають впливу стереотипів поведінки в патерналістській моделі радянського суспільства, який може заважати позитивно приймати економічну свободу і ринкові механізми – приватизацію тощо. З іншого ж боку, молодь все одно не може чітко визначитись і орієнтуватись на майбутнє, бо воно в трансформативних умовах слабко детерміноване і зрозуміле хіба що в ескізі. Тому, незважаючи на те, що молоде покоління досить швидко розуміє і запам'ятовує нові правила гри в оновлених умовах, цих нових правил їм не вистачає для орієнтації в динамічному соціосередовищі з надмірним степенем невизначеності. Студентству як соціальній групі з підвищеною потребою в самовираженні в громадській діяльності може бути ще важче в таких умовах, адже – незважаючи на те, що в більшості своїй студенти прихильні до законів ринку і політичної демократії – вони не обирали цей лад, він дістався їм внаслідок соціальних процесів, що відбулися без їх участі. Зрештою, вони ж не віддали їм перевагу порівняно з іншими варіантами – просто це єдиний варіант, в якому вони жили. Тому, приміром, професійно-трудовий компонент духовно-творчого потенціалу студентської молоді характеризується прихильністю до трудової діяльності у сфері приватного бізнесу (згодою працювати і приватного підприємця і бажанням відкрити власну справу), позитивними настановами щодо прихильності виїхати на тимчасові заробітки або постійне проживання за кордон. Разом із тим, ця соціальна група майже не відчуває нестачі вміння жити в нових соціальних умовах.

Технологічний підхід до формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді, на актуальності якого ми наголошуємо, якраз і покликаний максимально активізувати потенційні ціннісно-смислові функції цього потенціалу і надати йому ефекту випереджального розвитку. У ході цього можуть бути також вирішені глибинні суперечності, якими досі характеризується процес формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в рамках її професійної підготовки у вищому навчальному закладі. Головними з цих суперечностей, які актуалізуються в умовах соціальної трансформації, є неузгодженості:

– між потребою всього трансформативного суспільства у формуванні і якомога повнішої реалізації духовно-творчого потенціалу кожної особистості і власне невизначеністю його основних компонентів;

– між динамікою розвитку духовної культури суспільства і певною невизначеністю ступеня і форм залучення студентів до соціокультурних процесів;

– між актуальністю інноваційно-творчої наповненості суспільної життєдіяльності в умовах трансформацій і низькою престижністю креативних здібностей при виконанні жорстко детермінованих конкретно-рольових функцій;

– між відповідним новій епосі розвитком духовних потенцій студентів і недосконалістю гуманістично орієнтованої технології навчання і виховання, що поширюється в системі освіти;

– між потребою духовно-творчого розвитку студентів і часто декларативним характером діалогової взаємодії учасників навчально-виховного процесу;

– між потребою особистості студента в творчій самореалізації і недостатньою творчою спрямованістю як навчально-виховного процесу, так і майбутньої професійної діяльності [122, с. 4].

Тому природно, що в умовах трансформативного соціосередовища зростає актуальність саме технологічного підходу до формування, розвитку й

реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді. По-перше, на переломних етапах завжди загострюється інтерес до проблематики духовності (і в сучасній Україні безперервно зростає популярність звернень до неї), а потреба в збільшенні ступеня творчості виходить на передній план у зв'язку з конструктивністю інноваційних підходів до управління соціальним розвитком. Духовність суспільства в цілому і його здатність вийти на новий етап розвитку з мінімальними втратами після кризового періоду дуже великою мірою залежать від його здібності активізувати духовно-творчий потенціал і позитивну соціальну активність молодого покоління. А останнє, у свою чергу, не можливе без ефективних технологій в освітній системі.

Технологія у широкому розумінні – це сукупність знань, умінь, шляхів і конкретних методів, які використовуються для досягнення поставленої мети у визначеній послідовності окремих завдань.

Варто підкреслити, що в питанні соціальних технологій (будь-чого) технологія постає як організаційна складова соціального розвитку: вона має свого суб'єкта, носить цільовий характер, спирається на проекти і плани технологів. Однак, як підкреслює Л.Бевзенко, є в ній і самоорганізаційна складова, яка «вбирає в себе спонтанні прояви суспільної тектоніки [11, с. 22-32]». У справі формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді бажання, побоювання, цілі, потреби та інтереси молоді – це і є самоорганізаційна підстава, на яку і з урахуванням специфіки якої можна спрямовувати технологічний вплив.

Отже, технологія формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді повинна бути представлена не просто у формі послідовності тих чи інших процесів, це має бути система, яка включає і відповідні організаційні (наприклад, навчально-виховні) процеси, і самоорганізаційні умови та фактори, на базі яких можна здійснювати відповідний цілеспрямований вплив на формування тих чи інших компонент духовно-творчого потенціалу.

Метою формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді можна визначити створення умов для креативного включення студентів в суспільну життєдіяльність з максимальною реалізацією їх сутнісних сил для гармонійного співіснування і взаємного розвитку самої особистості та її соціального оточення.

У сучасних умовах досягнення цієї мети передбачає необхідність взаємоузгодженого виконання таких основних методологічних завдань, що може забезпечити конкурентоспроможність духовно-творчого потенціалу студентської молоді:

– посилення виконання гуманістичної функції у вищому навчальному закладі;

– збільшення обсягу, долі і різноманітності творчих видів робіт у ході навчально-виховного процесу;

– розвиток професійної компетентності студентів в плані її праксеологічної складової – за рахунок активнішого включення молоді с соціокультурну практику;

– стимулювання розвитку національно-культурної складової духовно-творчого потенціалу студентства за посередництвом орієнтації студентів на відтворенні і поширення потенціалу українського етносу і нації в загальнолюдському контексті.

Базу, або підґрунтя для формування та розвитку духовно-творчого потенціалу студентської молоді створює соціальний досвід особистості, набутий на попередніх етапах соціалізації. Для того, щоб, з одного боку, максимально використати позитивний соціальний досвід попередніх років, а з іншого – нейтралізувати наслідки можливого негативного досвіду, свідомий вплив на процеси розвитку духовно-творчого потенціалу студентської молоді має ґрунтуватись на таких основних концептуальних принципах: гуманістичності, природовідповідності, системності і цілісності, комплексності, функціональності, фундаментальності.

У найбільш загальному вираженні сам алгоритм, послідовність формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді може бути представлена в логіці поступового взаємозалежного розгортання трьох таких його компонентів:

– ірраціонально-емоційний (формування й розвиток здатності до духовно-почуттєвих переживань і емоційного сприйняття явищ і процесів);

– раціонально-нормативний (включає механізми розвитку оцінок, смаку, ідеалів, ціннісних орієнтацій та світоглядних настанов у тій чи іншій сфері і забезпечує таким чином здатність і готовність до реалізації духовно-творчого потенціалу в соціокультурній практиці). Крім того, гармонійна взаємодія ірраціонально-емоційного і раціонально-нормативного етапів результуються у народженні концептуальної ціннісно-методологічної позиції, яка орієнтує на ті чи інші специфічні риси духовно-творчого потенціалу особистості і постає безпосереднім підґрунтям духовно-творчої соціально-конструктивної діяльності;

– поведінковий (безпосередня реалізація духовно-творчого потенціалу в креативно-інноваційній самореалізації і ціннісно-орієнтаційній та смислотворчій діяльності).

У відповідності до цього переліку і критерії сформованості духовно-творчого потенціалу студентської молоді повинні включати характеристики ірраціонально-емоційні, раціонально-нормативні і практично-поведінкові.

Основними агентами і чинниками зовнішнього середовища, за посередництвом яких створюються умови формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді виступають: родина, загальноосвітня школа, вищий або середній спеціальний навчальний заклад, професорсько-викладацький колектив, навчальний (студентський) колектив, творчі об’єднання, наукові гуртки, громадські організації. Усі ці структурні елементи цілісної духовно-творчої системи виконують відносно складні функції виробництва, збереження і розповсюдження духовних цінностей. Зрештою, формування і реалізація духовно-творчого потенціалу за будь-яких

умов (навіть якщо не має відповідної свідомої мети) результується у виробництві духовних цінностей, серед яких:

– загальнолюдські (істина, добро, краса та ін.);

– вітальні (життя і здоров'я, безпека, добробут);

– соціально визнані (суспільний престиж, соціальний статус і виконувані соціальні ролі, затребуваність особистості суспільством);

– особистісно-психологічні (гідність, чесність, порядність, працелюбність та ін.);

– громадські (демократія, свобода вибору, соціальна активність, небайдужість).

Дещо парадоксально, але процеси духовно-творчої діяльності не обмежуються тільки виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей: адже процеси духовного виробництва викликають значні зміни і в галузі виробництва матеріального. Може бути і навпаки: духовні цінності стають другорядним продуктом діяльності. Останнє найчастіше характерно для молоді, представники якої нечасто ставлять перед собою цілі безпосередньо виробництва духовним цінностей.

Зовнішні фактори детермінують духовно-творчу діяльність в межах певного соціокультурного простору, який визначає специфіку їх впливу. Інформаційний, морально-етичний, регламентуюче-нормативний, психолого-педагогічний – ось основні складові соціокультурного простору, що виступають зовнішнім середовищем для формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді. Внутрішнім же «ядром» і своєрідним медіатором, завдяки якому відбувається взаємозв'язок потенціальних сутнісних сил, представлених у згорнутій формі індивідуального особистісного змісту із зовнішніми чинниками розгортання цих сил, є духовно-творча діяльність молодої особистості.

Духовно-творча діяльність особистості може реалізовуватись в різних сферах, однак можна виділити її найбільш складну форму, яка в той же час притаманна кожній людині. За Л.Сохань, найскладнішою і в певній мірі

специфічною формою людської творчості є життєтворчість – активне творення власного життя. Необхідно підкреслити, що по відношенню до особистості студента одним із найбільш дієвих факторів, що визначають бажання і здатність до духовно-творчої діяльності, є духовно-творча діяльність викладача та її характеристики. Це і наукові знання навчальних предметів, і психолого-педагогічні знання та практичні вміння, і емоційні прояви, і акторська майстерність тощо. Особистісні, світоглядні, моральні, педагогічні, соціальні якості викладача не тільки визначають його особистісний духовно-творчий потенціал, але й детермінують параметри духовно-творчого становлення і зростання студентів.

Відповідно до виділеного нами внутрішнього медіатора формування і реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді (яким ми визначили духовно-творчу діяльність в різноманітних її формах) можна виділити найбільш дієві засоби формування духовно-творчого потенціалу, якими стосовно студентської молоді є література, музика, кінематограф, телебачення та інші ЗМІ, наука, громадська діяльність, театр, живопис, скульптура, архітектура та ін.

Ці засоби формування духовно-творчого потенціалу також можна розрізняти залежно від того, яка складова в ньому більше актуалізується: соціальне знання чи соціальний талант. Ці два компоненти особливо важливі для активної діяльної і продуктивної участі особистості в суспільному житті та в його розвитку (особливо в періоди соціальних трансформацій) [156, с. 322-331]. При цьому соціальні знання забезпечують компетентність у розумінні та оцінці процесів, які відбуваються в суспільстві, а соціальний талант виступає необхідною передумовою для активної участі індивіда в інноваційній, соціально-конструктивній діяльності. На нашу думку, формування і реалізація тільки першого з цих компонентів забезпечує пасивну участь особистості в суспільних процесах – наприклад, розуміння і знання того, що відбувається у сфері громадських організацій чи особливостей функціонування ЗМІ, ознайомлення з актуальними

тенденціями і проблемами розвитку науки тощо; використання же соціального таланту передбачає власний внесок в ту чи іншу з цих сфер діяльності.

Думається, можна стверджувати, що формування й реалізація і соціального знання, і соціального таланту забезпечує достатній рівень життєвої компетентності, вихідною ознакою якої постає здатність до інтеріоризації цінностей і смислів, що організують соціокультурний простір життєдіяльності особистості. При цьому можна погодитись із тим, що здатністю людини, яка забезпечує засвоєння, інтеграцію та ієрархізацію цінностей і смислів є духовність (на противагу свідомості як інформаційного механізму саморегуляції взаємин особистості зі світом і розумності як здатності до логічного судження і умовиводу відповідно до вимог конкретного завдання чи ситуації). Духовність є «животворчим початком особистості», головним принципом її самобудування, вільного і творчого ставлення до власного життя, джерелом, яке підживлює вольову наполегливість людини по здійсненню процесу життєтворчості і, за Л.Буєвою, «інтегральною якістю, що належить до сфери смисложиттєвих цінностей, які визначають зміст, якість та спрямованість людського буття і образ людський у кожному індивіді [58, с. 242-243]». І суб'єктом духовності виступає не свідомість і не розумність людини, а її дух – як «своєрідний сплав свідомості (включаючи самосвідомість і підсвідомість), інтелекту, волі та почуттів, у межах якого кожна з цих характеристик людини набуває нової якості та спрямованості [105, с. 51]».

Важливо підкреслити: формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді перебуває в безпосередній взаємозалежності з процесами його розвитку і реалізації: тільки реалізуючись в духовно-творчій діяльності життєвий потенціал може повноцінно формуватись. У такому розумінні формування, розвиток і реалізація духовно-творчого потенціалу є основним шляхом забезпечення продуктивності індивідуального життя особистості і «живого існування» (на противагу «існуванню речовинному»)

[105, с. 46-47]. Основні засоби формування, розвитку і реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді можна згрупувати за такими формами творчості:

– навчальна творчість;
– наукова творчість;
– громадська творчість;
– мистецька творчість;
– ціннісна і смислотворчість.

Можна припустити, що від першого до останнього пункту в цьому переліку спостерігається зменшення частоти участі студентів. Так, навчальна творчість є практично загальнообов'язковою для всіх молодих людей, що навчаються. До наукової і громадської творчості залучаються в основному ті, хто мають до цього бажання. Залучення і «самозалучення» до мистецької творчості можливе за умови наявності відповідного таланту. Ціннісна творчість і смислотворчість найрідше виступають свідомою метою духовно-творчої діяльності студентської молоді (хоча і нові цінності, і нові смисли можуть утворюватись стихійно в процесі духовно-творчої діяльності студентів).

Враховуючи наявність у цьому явищі і самоорганізаційних складових, і свідомого організуючого впливу, формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді як процес може бути представлений у такій послідовності стадій:

1) самопізнання власних можливостей і здібностей, з одного боку, і бажань – з іншого, усвідомлення можливої суперечності між ними;

2) усвідомлення сили і спрямованості власного духовно-творчого потенціалу;

3) виділення умов, за яких формування, розвиток і реалізація духовно-творчого потенціалу будуть найоптимальнішими;

4) пошук засобів задоволення цих умов для повнішої реалізації духовно-творчого потенціалу.

Можна помітити, що в цій послідовності визначальну роль відіграє самоорганізаційна складова – тобто те в духовно-творчому потенціалі, що залежить від самої особистості молодої людини, що є для неї природним. Організуючий же вплив виступає вторинним і допоміжним у процесі формування потенціалу. Однак в силу специфіки студентського віку більша частина цих етапів здійснюються скоріше інстинктивно, інтуїтивно ніж на основі раціонально осмислених обґрунтувань. Це стосується зокрема і другого, і третього з названих етапів. У зв'язку з цим зростає значення впливу агентів зовнішнього середовища, які б ініціювали або стимулювали формування і реалізацію духовно-творчого потенціалу студентської молоді в соціально позитивному напрямі, які би до того ж відповідав власним бажанням особистості у процесі її життєтворчості. Тоді одночасно з названими етапами мають розгортатися аналогічно спрямовані процеси у середовищі навчального закладу, який серед агентів і факторів зовнішнього середовища є найвідповідальнішим у справі формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

Тому з педагогічних позицій процес формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді має бути доповнений технологією моніторингу і розвитку цього потенціалу, яка включає наступні етапи:

1) методологічне обґрунтування системи формування потенціалу;

2) створення системи показників рівня його сформованості та самооцінки;

3) пошуки адекватних індикаторів презентації компонентів потенціалу;

4) виявлення можливостей виховних інституцій у формуванні морально-етичних цінностей;

5) визначення дієвості засобів, форм і методів його формування;

6) розробка алгоритму самоздійснення та самореалізації студентської молоді і царині духовно-творчої діяльності.

Ця технологія, як вказує у своєму дослідженні В.Вербець, також має включати етапи аналізу дієвості цілісної системи методів навчання,

об’єднаних у ній методів організації навчально-виховної діяльності, методів стимулювання, методів оцінки студентами дієвості окремих соціокультурних акцій та ефективної діяльності недержавних студентських громадських організацій, методів кластерного аналізу процесів засвоєння і репрезентації морально-етичних цінностей, методів експертних оцінок цілісного навчально-виховного процесу освітніх закладів та можливостей екстраполяції в інші інноваційні галузі [25, с. 363]. Відповідний соціально-педагогічний моніторинг із проведенням експертних опитувань, спостережень і тестувань, анкетувань студентів і викладачів, конвент-аналізів біографій тощо є важливим науковим підґрунтям формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

В умовах соціальних трансформацій процеси формування й розвитку духовно-творчого потенціалу студентської молоді набувають визначеної специфіки: ситуація суспільних флуктуацій і біфуркацій репрезентується глибинними процесами суспільного розвитку у взаємодії суб’єктивних і об’єктивних чинників. В результаті розгортання можливих індивід-суспільних суперечностей духовно-творчий потенціал студентської молоді може бути відповідним новій соціокультурній ситуацій з її нормативними моделями, а може не відповідати їй. Хоча і саме питання цієї відповідності актуальним процесам є неоднозначним: наприклад, орієнтація соціалізації студентської молоді на засвоєння духовних цінностей української етнічної культури начебто відповідає актуальній потребі посилення національної самосвідомості українців – однак, з іншого боку, може сприйматися частиною молодих людей як порушення їх права на вільний вибір цінностей для засвоєння. Аналогічна картина з цінностями євроінтеграційних і глобалізаційних тенденцій, цінностями інформаційної цивілізації тощо. Ця суперечливість сприйняття значення цінностей (як позитивного або негативного) найбільш характерна якраз для трансформаційного періоду і якраз для студентської молоді як динамічної, відносно невизначеною в пріоритетах соціальної групи.

В сучасних українських умовах соціальної трансформації духовно-творчий потенціал студентської молоді характеризується, з одного боку, позитивними (в загальноціннісному розумінні) результатами, до яких, наприклад, слід віднести свободу молоді у виборі цінностей та цілей, опанування якісно новим соціокультурним простором і часом. З іншого ж боку, формування духовно-творчого потенціалу в трансформативних умовах не позбавлено певних кризових ознак і характеристик, пов'язаних із нестабільністю, суперечливістю, відсутністю чітких новостворених гуманістичних нормативних моделей поведінки, силою конфліктного потенціалу суспільства, невпевненістю в адекватному виборі орієнтирів діяльності. Часто це означає маргінальність самореалізації, втрату духовності, активізацію прагматично-споживацького і цинічного ставлення до загальнолюдських цінностей та ідеалів, морально-етичних норм.

Істотною перешкодою у процесі формування і реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді сьогодні є те, що молоде покоління сприймає соціально значущі цінності критично, з недовірою та цинізмом. Внаслідок занепаду морально-етичних настанов в сучасних умовах вони залишаються дієвими лише в локальних центрах духовного спілкування, здебільшого «минаючи» молодіжне середовище. У ставленні молодих людей до морально-етичних, духовних цінностей домінує певна байдужість, індиферентність, яка часто знаходить вираження в підміні їх змісту прагматичним наповненням, зовнішніми атрибутами. І це на тлі того, що взагалі, безвідносно конкретних умов духовна творчість молоді має домінуючі ознаки соціальної активності, ініціативності, інноваційності та творчої результативності і репрезентується в широкому спектрі галузей суспільної життєдіяльності, в різноманітних традиційних і нових формах соціальної практики.

Є й інші позитивні, сприятливі умови формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в ситуації соціальної трансформації. Так, за даними емпіричних досліджень:

– відчуття соціального неспокою населенням України в цілому і молоддю зокрема має помітну тенденцію до поступового зменшення загострення;

– крім того, цей потенціал негативізму і соціальної напруженості лінійно зменшується з покращенням рівня матеріального добробуту населення;

– переважна більшість молодих Українців схильна до більш життєрадісного сприйняття трансформативної дійсності, серед них менш поширені відчуття пригніченості, невдоволеності, поганого настрою, ніж серед представників старших вікових груп [111, с. 78];

– порівняно зі старшим поколінням, в молодіжному середовищі уявлення про можливість змінити життя завдяки власним зусиллям поширені значно більше. Так, за емпіричними даними 2001 року, на запитання «Від чого здебільшого залежить Ваше життя?» варіант відповіді «від людини» обирають 30% респондентів віком від 14 до 28 років, 22% респондентів 29-49 років і тільки 13% громадян старше 50 років [111, с. 71-72].

В умовах сучасної соціальної трансформації дієвими, хоча й небажаними засобами формування духовно-творчого потенціалу, виступають основні різновиди соціальних конфліктів:

– аномія – порушення єдності суспільства, пов’язана з відсутністю чітко сформованих і однозначно зрозумілих соціальних норм, що визначається, зокрема, розбіжностями в ціннісних орієнтаціях молоді і старшого покоління, і своїми найбільш небезпечними наслідками має екстремізм і соціальний цинізм. Перший можна охарактеризувати як переведення проявів духовно-творчого потенціалу в соціально-негативно площину, а другий – як утвердження позанормності в якості індивідуальної норми свідомості, недовіра до соціального оточення, внаслідок якої реалізація духовно-творчого потенціалу ускладнена і він здебільшого залишається в згорнутій формі;

– культурне запізнення – відставання традицій духовного життя від актуальної трансформації форм і засобів матеріального життя і культури;

– чужинський вплив – експансія цінностей чужої, відносно агресивної культури, їх некритичне сприйняття суспільством у цілому і молодіжним загалом зокрема, що обумовлює розмивання ціннісних орієнтирів і підвищення рівня соціальної напруженості [111, с. 63].

Нейтралізація впливу небажаних факторів і засобів формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в умовах перехідного суспільства найкращими чином може бути забезпечена засобами системи освіти.

Освітній вплив на процес формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді в умовах соціального переходу може здійснюватись двома шляхами. Дещо розширивши і доповнивши тлумачення цих шляхів В.Вербеця [25, с. 17], ми пропонуємо більш детальне їх бачення.

З одного боку, це шлях поступового м’якого закріплення і накопичення позитивних змін у свідомості і ціннісних орієнтаціях, який можна назвати еволюційним. З боку освітнього впливу цей шлях передбачає: 1) оперативну діагностику духовно-творчої діяльності студентської молоді, «вхідних» і «вихідних» параметрів духовного поля молодіжного середовища; 2) внесення коректив у навчально-виховний процес для розвитку нових ресурсів творчої молоді і для запобігання негативному соціальному досвіду; 3) створення у внутрішньому потенціалі особистості молодої людини позитивних настанов, які можуть стати підґрунтям для формування нового досвіду соціально-позитивної поведінки в оновлених умовах

Другий шлях – скоріше не еволюційний, а революційний, бо в його основі лежить ініціація проблемної ситуації та її розв’язання, наслідком чого стає швидке формування адекватного новим умовам духовно-творчого потенціалу. Це «конфліктний» шлях формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді, який вимагає свідомого створення умов для загострення суперечностей між новими і старими нормативними моделями

поведінки і вимушеній (але в той же час добровільній) відмови від останніх шляхом самоактуалізації духовно-творчого потенціалу особистості у відповідності до нових стандартів. Такий «конфліктно-проблемний» шлях формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді може бути не тільки самоцінним для виховного впливу на молоде покоління, але й досить ефективним засобом нейтралізації соціальної аномії, байдужості в суспільстві в цілому.

У перехідний період суспільного розвитку відбувається трансформація стереотипів, моделей і норм соціальної взаємодії, ідеалів, ціннісних орієнтацій і настанов молоді. Водночас необхідно враховувати, що потенціал молодої людини складається з внутрішніх і зовнішніх ресурсів, які вона потужно використовує спочатку для пристосування до кризової ситуації, а потім – для досягнення успіху навіть у ній. Між внутрішніми і зовнішніми ресурсами духовно-творчого потенціалу молодої людини завжди існує і взаємозв'язок, і суперечність. Конструктивне розв'язання цієї суперечності в принципі навряд чи можливе власними силами особистості, в цьому важлива роль належить освітнім технологіям. Однак ще важливіше підкреслити, що ця суперечність є дієвим і багатообіцяючим імпульсом, поштовхом до розвитку самого духовно-творчого потенціалу студентської молоді.

Особливої важливості в умовах перехідного суспільства і тим більше в епоху індивідуалізації життєдіяльності набуває такий специфічний засіб формування і розвитку духовно-творчого потенціалу студентської молоді, як біографічне проектування – проектування індивідуального буття [160, с. 105-122]. Хоча серед науковців побутує думка, що ситуація соціальної трансформації і високої невизначеності суспільного буття практично унеможливлює індивідуальне біографічне проектування, безперечною залишається можливість і перспективність принаймні стратегічного, ескізного проектування. Активне використання індивідуального біографічного проектування, якому можна навчити в ході освітнього процесу, сприятиме поширенню технологій свідомої і творчої побудови

особистістю свого індивідуального життя, що однозначно буде кроком до досягнення загальноцивілізаційних стандартів демократизації та індивідуалізації суспільного життя.

Важливою складовою такого життєвого біографічного проектування є проектування і вирішення критичних життєвих подій (стрес, фрустрація, криза, конфлікт). Важливість їх урахування зростає, оскільки кількість таких критичних подій збільшується в нестабільному, кризовому соціальному середовищі. Ставлення людини до власного життя і ключових «кризових» моментів у ньому, її життєве самопочуття і міра задоволеності життям істотно залежать від репрезентації в життєвому світі зовнішніх і внутрішніх подій її життя. Тому за посередництвом біографічного проектування особистість може відповідним чином її пере структурувати, коригувати сприйняття тієї чи іншої події [160, 118-119].

Біографічне проектування може стати оптимальним доповненням таких традиційних і поширених в освітній системі технологій формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді, як навіювання, наслідування, запозичення, настанова тощо. Останні є важливими засобами передачі ціннісної і смислової інформації, однак втрачають свою вичерпність в умовах швидкої зміни чи корекції цінностей і смислів.

Так, навіювання – забезпечуючи і позитивну, і негативну дію та результат залежно від обставин і мети його використання – має потужний раціональний та емоційний потенціал впливу на молодіжну спільноту, формуючи масові настрої конформізму, апатії, аномії. Позитивним результатом навіювання можна вважати діяльність засобів масової інформації зі створення високого іміджу цінностей та ідеалів поточного етапу соціального розвитку, які постають чинниками високоморальної поведінки та потужної соціальної активності студентської спільноти. Негативний же характер навіювання проявляється, коли соціальні інститути декларують ідеї патерналізму та продукують цінності інших країн,

залишаючи буз достатньої уваги етнічні та національні цінності і пріоритети розвитку країни [25, с. 123-124].

Наслідування, будучи одним із найпоширеніших механізмів виховного впливу, досить ефективно і надійно забезпечує міжпоколінну передачу соціальних звичаїв і традицій в умовах відносної стабільності, однак у перехідному суспільстві його дія ускладнюється і обмежується відмінностями між культурами «вчорашньої» і «завтрашньої» епох. Без наслідування, яке забезпечує інтеріоризацію цінностей та ідеалів в молодіжному середовищі і в структурі окремої особистості, неможлива соціалізація молоді і формування та розвиток її духовно-творчого потенціалу, – однак воно ж означає некритичне запозичення і копіювання інших, подекуди застарілих і невідповідних нагальним потребам, норм і стандартів діяльності.

На нашу думку, використання названих технологій може забезпечувати як укорінення застарілих нормативів, невідповідних новій епосі, так і руйнування віджилих ціннісних моделей; за посередництвом такого руйнування може досягатись створення відкритості і недовершеності творчого потенціалу молодіжного середовища, вакууму, який «тягнутиме» соціально-духовні процеси в напрямі свого заповнення й розвитку – що набуває вже не важливої, а визначальної ролі в трансформаційних умовах і можливості забезпечення функції вибору напряму розв’язання ситуації соціальної трансформації. За таких обставин використання «індивідуалістичних» технологій формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді на кшталт біографічного проектування, з одного боку, і «соціально-орієнтованих» виховних технологій типу навіювання і наслідування взаємно доповнюють одна одну, утворюючи комплексний інструментарій формування і розвитку такого внутрішнього потенціалу особистості студента, який не тільки здатний забезпечити оптимальну адаптацію до процесів соціальної трансформації, але й породжує потенціальні вектори успішного подолання кризових етапів,

багатообіцяючого як для самої особистості, так і для її безпосереднього і макросоціального оточення.

Однак слід підкреслити, що в такий спосіб створюється лише змістовний «багаж» духовно-творчої спрямованості – тобто пасивне наповнення духовно-творчого потенціалу, який ще потребує «запуску», інакше ризикує так і залишитись у згорненому, потенціальному стані. У цілому, найбільш надійний шлях забезпечення конструктивності нового досвіду духовно-творчої діяльності студентської молоді – популяризація і розширення практики включення студентів до соціально-інноваційних заходів актуалізації їх потенціалу. В силу специфіки соціалізації молоді як особливої соціальної групи ця актуалізація і активізація формування та реалізації духовно-творчого потенціалу студентської молоді чи не найбільшою мірою залежить від дієвості як навчального закладу, так і інших соціальних інститутів соціалізації: родини, засобів масової інформації, інших інституцій громадянського суспільства та ін. необхідною умовою успішного виконання цього завдання є соціально-педагогічний моніторинг процесів виробництва, збереження і поширення духовних цінностей в молодіжному соціосередовищі – такий моніторинг міг би зробити можливим оперативне впровадження коректив у духовну творчість студентської молоді.

Крім того, соціальна трансформація, що відбувається на фоні розгортання світових і загальноцивілізаційних тенденцій гуманізації та індивідуалізації, акцентує увагу на актуальності власне особистісних технологій формування духовно-творчого потенціалу.

У посібнику «Мистецтво життєтворчості» розроблена його авторами схема філософії інтегративної життєтворчості – поруч з технологіями знаковими, технологіями виробництва, технологіями влади – включає так звані «технології самого себе [106, с. 220-221]», серед яких виокремлюються:

– організм людини (людська ідентичність, життєві цикли, базисні функції, навчання, фізичне здоров’я, духовне здоров’я);

– звички розуму (цінності, позиції, вміння);

– філософія (вихідні життєві смисли, свобода і необхідність, критичне мислення);

– технології життєтворчості (стратегії, проекти, плани, мета, сенс життя).

В.Іванов і В.Патрушев говорять про технології гуманізму суспільства по відношенню до особистості і про технології саморозвитку особистості, підкреслюючи, що саме на рівні індивіда приховані колосальні потенційні сили, які, будучи в пригніченому, нереалізованому стані, не тільки втрачають свій потенціал, але й руйнуються, набуваючи негативного заряду, здатного зруйнувати і саме суспільство. Концептуальним підґрунтям для розгортання цих технологій саморозвитку може стати зміна парадигми взаємозв'язку соціальної та індивідуальної суб'єктності людини, а аксіологічним – цінності творчості, цінності переживання і цінності ставлення [64, с. 7].

Чисельність таких технологій саморозвитку, які можуть бути застосовані до формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді, пропонує педагогіка. Сучасні західні та вітчизняні школи, які реалізують потреби часу та соціуму, виходять на шляхи створення освітніх систем, зорієнтованих на самовизначення та самореалізацію особистості (системи розвивального навчання Л.Занкова, технологія розвивального навчання Д.Ельконіна – Давидова, системи розвивального навчання із спрямуванням на розвиток творчих якостей особистості (І.Волков, Г.Альтшуллер), особистісно зорієнтоване навчання (І.Якіманська), технологія саморозвивального навчання Г.Селевко, технологія авторської школи самовизначення О.Тубельського, школа – парк М.О.Балабана та ін.) [196, с. 152-154].

У відповідності до цих особистісно-орієнтованих технологій формування духовно-творчого потенціалу в навчальному закладі повинні забезпечуватись:

– розв’язання в процесі навчання реальних практичних проблем, засвоєння з цією метою нових методів і засобів роботи, що дозволяє поєднати навчання з творчим розв’язанням проблемних ситуацій;

– ставлення до навчання як до одного з видів дослідницької роботи, що створює додаткову мотивацію та підвищує якість засвоєння нових ідей і нового матеріалу – завдяки цьому відбувається поєднання навчання і дослідження;

– розвивальне навчання, тобто орієнтація навчання на розвиток особистості, зміну її поглядів, установок, цінностей, уміння діяти відповідно до набутих знань;

– забезпечення розкриття внутрішніх резервів, нереалізованих і нових здібностей особистості студента через інтенсивне заглиблення в проблему й відволікання від поточних справ завдяки глибокій концентрації на матеріалі;

– побудова освітнього процесу від складного до простого, а не навпаки (суть цього підходу полягає в тому, що людина сприймає новий вид діяльності як складний і суперечливий процес, але з часом осмислює складну інформацію і виокремлює в ній прості складові);

– орієнтація на інтенсивний розвиток особистості під час групових занять, що дає змогу активізувати діяльність кожного учасника завдяки інтенсивному подоланню етапів розвитку групи;

– орієнтація на самостійність здобуття знань, відмова від «інформаційного підходу», за якого зусилля спрямовувалися на наповнення пам’яті та свідомості людини готовими знаннями;

– використання в навчально-виховному процесі послідовностей «від знань до практичних дій» і «від дій до знань», що забезпечує вибірковість, цілеспрямованість відбору знань, мотивацію звернення до конкретної інформації [127, с. 510-511].

РОЗДІЛ 4
УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Політичні та соціальні процеси, що відбуваються в Україні і спрямовані на утвердження демократичних засад розвитку держави, зумовлюють необхідність відповідних змін у всіх сферах народного господарства, в тому числі і в галузі освіти, складовою якої є виховання. Головною метою освіти є формування і розвиток високоінтелектуальної, свідомої особистості з громадською позицією, готовою до конкурентного вибору свого місця в житті. Такі завдання славляться навіть на рівні національних програм та стратегій, що обумовлено зв'язком реалізації життєвого потенціалу особистості з ефективністю реалізації потенціалу суспільства, держави. Наприклад, Національною програмою патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства поставлено ряд завдань: утвердження високих моральних цінностей, політичної культури та трудової моралі, збереження повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, попередження злочинності, запобігання інформації, що містить у собі негативні елементи впливу на особистість [118].

Все зазначене зумовило те, що протягом останніх років сформувався науковий інтерес до таких понять, як спосіб життя, життєвий шлях, життєва компетентність, та інтегрального щодо перелічених понять – поняття «життєвий потенціал». Раніше науковці розглядали життєвий потенціал виключно з демографічної точки зору, наприклад у словнику радянських часів визначено, що життєвий потенціал – число передбачуваних років життя особи чи групи осіб у певному віці, вирахуване за умов збереження даного рівня вікової смертності на основі існуючих показників, центральне поняття

та головний узагальнюючий показник потенційної демографії, вимірюється у людино-роках [55, с. 156].

Сьогодні до поняття життєвий потенціал додається все більше не стільки демографічний, скільки соціокультурний зміст. Це й можливості обрати життєвий шлях, тобто професійний потенціал, і формування здорового способу життя, як головної передумови реалізації життєвого шляху, і соціокультурні намагання особи, і різноманітні компетентності тощо. Серед сучасних українських дослідників, що займаються різними аспектами життєвого потенціалу та життєвого шляху варто виділити Л. Сохань, І. Єрмакова, С. Вєтрову, Л. Лєпіхову, Т. Титаренко та ін. [52; 94; 156; 157; 172].

Одною з головних складових реалізації життєвого потенціалу науковці визнають спосіб життя. Поняття «способу життя» досить багатопланове, охоплює різні сфери життєдіяльності людей і тому застосовується в багатьох наукових дисциплінах і дослідженнях: в філософії, політології, культурології, соціології, педагогіці, психології та інших галузях пізнання. Аналіз цього поняття багатьма вченими виявляє зв'язок об'єктивних процесів в житті суспільства [139].

Поняття способу життя може застосовуватись на трьох різних рівнях, а саме: можна розглядати спосіб життя всього суспільства, різних соціальних груп і, нарешті, окремо взятої особистості; спосіб життя – це не просто сума різних видів життєдіяльності, а їх закономірна цілісна система, що охоплює всі сфери буття особистості або соціальної групи; вивчення способу життя потребує комплексного підходу, який повинен здійснюватись силами філософів, соціологів, педагогів, психологів і представників інших дисциплін; спосіб життя є інтегральною характеристикою життєдіяльності і тому повинен розглядатися у зв'язку зі всією сукупністю умов життя: соціальних, природничо-біологічних, побутових, психолого-педагогічних, екологічних, соціокультурних, економічних тощо.

Здоров’я, є найважливішою складовою визначення життєвого потенціалу особистості, бо надає можливість фізичної, психічної та соціальної активності, визначає межі та ланки життєдіяльності. Благополуччя та стан здоров’я людини завжди залежали від факторів навколишнього середовища, однак останнім часом, ця залежність збільшилася та набула особливої гостроти. З одного боку це пов’язане із поширенням виробничої діяльності людини, яка зумовлює зростання негативного впливу на природу, її руйнування, і, як наслідок, появу нових факторів зворотного впливу природи на людину. З іншого боку, розвиток науки, техніки та суспільних відносин значно проштовхнуло наше суспільство у розуміння процесів взаємодії в системі людина – навколишнє середовище. Та розробки методів ефективного керування цими процесами [61, с. 889].

Але не зовсім вірно вважати, що факторами, які впливають на здоров’я є тільки навколишнє середовище. Сучасна людина – продукт не стільки біологічного розвитку, скільки соціального, тому фактори, що впливають на здоров’я треба розглядати з соціокультурної точки зору. Адже при найкращій екологічній ситуації, яка тільки можлива сьогодні, людина завжди залишає собі можливість руйнувати власне здоров’я відповідним станом життя. Тому для визначення життєвих потенціалів все частіше залучається поняття здорового способу життя саме як соціокультурного фактора. «Здоровий спосіб життя – культурний спосіб життя, цивілізований, гуманістичний, турбота про здоров’я, як висока цінність [79, с. 227]». За таких умов не тільки власне здоров’я сприймається як найвища цінність, а й сам здоровий спосіб життя набуває статус соціальної та індивідуальної цінності.

В Україні з минулих десятиліть залишився великий власний досвід пропаганди здорового способу життя, котрий і зараз використовують численні установи і організації. Але цьому досвіду притаманні деякі властивості, які певною мірою обмежують його сьогоденну ефективність. Це відсутність цілісної теорії формування здорового способу життя, системності і взаємозв’язку зусиль різних структур і організацій, дещо застарілі методи,

розраховані на іншу суспільно-економічну ситуацію тощо. Деякі характеристики наявної практики вітчизняних державних і громадських організацій у напрямі покращання здоров'я населення дають підставу вважати, що вельми своєчасним є широке оприлюднення сучасних світових розробок у цій сфері [195, с. 5].

Категорія способу життя може розглядатися як позитивна, так і негативна у відношенні до особистісного шляху. Одні різновидності способу життя зміцнюють здоров'я, розвивають людину фізично і розумово, захищають від негативних стресових впливів, примножуючи життєвий потенціал, інші негативно впливають на здоров'я, і, відповідно скорочують його, знижуючи тим самим життєвий потенціал особистості.

Сприяння здоров'ю та здоровому способу життя визначене законодавством України як один з основних напрямів державної політики охорони здоров'я, що передбачає необхідність багатосекторальної діяльності, залучення до неї держави, громади, некомерційних і комерційних неурядових організацій та індивідуумів. Як свідчить аналіз, пріоритети цієї діяльності в Україні в цілому збігаються з пріоритетами у цій сфері, визначеними Основами політики досягнення здоров'я для всіх у XXI столітті в Європейському регіоні. Для привернення уваги широких кіл громадськості до проблеми здорового способу життя, багатьма організаціями реалізуються програми, учасники яких мають змогу ознайомитись з теоретико-методологічними засадами формування здорового способу життя, законодавчими та нормативними актами України щодо формування здорового способу життя у молодіжному середовищі, оцінкою стану здоров'я та чинників здорового способу життя української молоді за результатами соціологічних опитувань, позитивним зарубіжним та вітчизняним досвідом реалізації соціальних програм та проектів по формуванню здорового способу життя молоді.

В ієрархії чинників активної життєдіяльності, творчого потенціалу та самореалізації важливе місце належить здоров'ю. Крім того, професійні та

соціальні успіхи в процесі реалізації життєвого потенціалу багато в чому обумовлені станом здоров'я та способом життя. Для визначення таких зв'язків у науковий обіг вводиться дефініція понять: професійне здоров'я, соціальне здоров'я тощо. Під професійним здоров'ям у психолого-педагогічній науці розуміють здатність організму зберігати і активізувати компенсаторні, захисні, регуляторні механізми, що забезпечують працездатність, ефективність і розвиток особистості у всіх умовах протікання професійної діяльності. Професійне здоров'я, наприклад, педагога позначається на здоров'ї його учнів і на результатах всієї навчально-виховної роботи [104, с. 17].

Сьогодні в нашому суспільстві у масовій свідомості дуже поширеним є суто матеріалістичний підхід до основ буття та здорового способу життя, який співзвучний традиції західної медицини та постулює, що духовне життя не має безпосереднього зв'язку з проблемами здоров'я. Але досвід багатьох століть розвитку філософії особистості та медико-філософсько-соціальних систем, особливо східних традицій, свідчить, що є достатньо фактів, котрі дають змогу визнати глибинний зміст традиції, яка надає духовному життю визначального значення серед факторів і критеріїв здоров'я [79, с. 229]. Отже, збереження і підтримування здоров'я потребують підвищення рівня свого морально-етичного потенціалу, а інструментом цього є здоровий спосіб життя.

Очевидним є й інше: людина не в змозі досягти рівня духовного благополуччя, якщо не буде благополучною у матеріальному і соціальному розумінні, так само, поза духовним благополуччям людини неможливе досягнення благополуччя соціального, економічного й матеріального. Інакше кажучи, поза духовним благополуччям для людини неможливо щиросердечне (психічне) і соматичне (фізичне) благополуччя – здоров'я, та, відповідно, формування та здійснення життєвого потенціалу.

Враховуючи вищесказане, треба зазначити, що одним із основних стратегічних завдань національної освіти є виховання молоді в дусі

відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я оточуючих, як до найвищої індивідуальної та суспільної цінності.

Здоровий спосіб життя – це безумовно, комплекс оздоровчих заходів, що забезпечують гармонійний розвиток, зміцнення здоров'я, підвищують продуктивність праці. Крім того, це ще й такі форми і способи щодення, відмови від шкідливих звичок, загартування, оптимальний руховий режим. Стан здоров'я визначають впливом багатьох факторів. Але до умов, що дозволяють зберегти здоров'я, без сумніву, необхідно віднести і фізичну культуру. Не слід вважати, що заняття фізичною культурою і спортом автономно гарантують відмінне здоров'я, але без цього здоровий спосіб життя неможливий, а реалізація життєвого потенціалу досить ускладнена.

Складові відношення до здорового способу життя як до життєвого благополуччя можна визначити наступні:

- Фізичне благополуччя визначається як відчуття фізичного комфорту, добре самопочуття і відсутність симптомів хвороби.

- В основі біологічного благополуччя знаходиться здатність саморегуляції систем організму – це гармонія фізіологічних процесів і, як наслідок, максимум адаптації фізичної й розумової працездатності. Ця сторона здоров'я в основному визначена спадковістю, природними задатками, що включають функції аналізаторів і психомоторики, тип нервової діяльності, безумовні рефлекси, інстинкти, темперамент, домінантність півкуль мозку, природну фізичну силу, біоенергетику, біоритми, статуру тощо.

- Психологічне благополуччя розглядається не тільки як стан організму, але і як стратегія життя людини: оптимізм, сприйняття в основному позитивних сторін життя, самоактуалізація людини тощо. На психологічне благополуччя в першу чергу впливають адаптаційні, комунікативні й прогностичні характеристики людини: відкритість новому досвіду, здатність пристосуватися до умов, що швидко змінюються, соціокультурного середовища, уміння встановлювати сприятливі стосунки з

іншими людьми й конструктивно поводитись у конфліктних ситуаціях, ставити адекватні життєві цілі й знаходити шляхи їхнього досягнення.

- Соціальне благополуччя визначається здатністю людини взаємодіяти із соціумом, з іншими людьми. Воно виступає як міра соціальної активності, діяльного відношення людини до світу й виражає єдність особистого й колективного, суспільного і індивідуального. Його важливим компонентом є суб'єктність, що розуміється як здатність людини бути джерелом власної активності і творчого відношення до суспільного буття, до життя інших людей. Соціальне благополуччя залежить від відповідності особистісному, професійному і соціальному самовизначенню, від задоволення сімейним і соціальним статусом, від гнучкості життєвих стратегій, їхньої відповідності до соціокультурного середовища і ситуації.

- Духовне благополуччя – комплекс якостей людини, що відповідають і виражають єдність психічного і фізичного, соціально-особистісного і персонально релігійного змісту людини. Духовні якості завжди спрямовані на розвиток і твердження істинно людського в собі й у людях, на формування культури збереження й розвитку людини як виду. Духовні сили людини вивільняють резервну психічну енергію, розкривають творчі здібності, стимулюють і зміцнюють психофізіологічні функції й здоров'я в цілому. В особливих випадках вони надихають на рекорди і відкриття, допомагають пережити найтяжкі життєві труднощі. Духовне благополуччя – одне з основних умов найбільш повної реалізації життєвого потенціалу людини [91, с. 7-8].

Можемо зазначити, що при відповідності цілей, життєвих настанов, мотивів, потреб, амбіцій, активності життєвої позиції особистості індивіда і проявів здоров'я формується конкретний рівень фізичного, психоемоційного, інтелектуального, креативного й соціального комфорту, без яких людина не в змозі відчувати та усвідомлювати себе здоровою [125, с. 38]. Крім того, формування здорового способу життя неможливо без відповідних освітніх технологій, які сприяють усвідомленню потреби у збереженні здоров'я та

взагалі відіграють значну роль у формуванні життєвого потенціалу особистості. Тому потребує розгляду роль та місце освіти у формуванні та впровадженні життєвого потенціалу особистості.

Освіта набуває величезної значущості не лише для особистісного розвитку та соціальної мобільності людини. Вона стає найвагомішим чинником формування особистості, її життєстійкості та життєздатності у складних умовах глобального інформаційного суспільства, яке висуває до людини додаткові вимоги, створює нові екологічні, економічні, суспільно-політичні, інформаційні ризики.

За цих умов освіта мусить стати чинником збереження, розвитку та примноження людського потенціалу, життєвого та життєтворчого потенціалу особистості. Вона може відіграти вирішальну роль у розвитку життєвої компетентності та життєтворчості учнів і студентів. Завдяки цьому освіта зробить вирішальний внесок у конструктивне розв'язання інформаційних, соціально-економічних, екологічних, суспільно-політичних, культурно-релігійних, індивідуально- та соціально-психологічних проблем, які турбують людство у третьому тисячолітті, загрожують його розвитку й існуванню.

Модель навчання, що склалась у сучасній школі, може бути охарактеризована як предметна (дисциплінарна). Вона, безумовно, збереже свою значущість і в найближчому майбутньому. Проте нові суспільно-економічні відносини, а також зміна системи вимог до випускників обумовлюють необхідність її корекції. Існуюча модель навчання надмірно орієнтована тільки на здобуття знань. Водночас вона недостатньо враховує діяльнісний (зокрема навчальні компетентності), ціннісно-мотиваційний, емоційний аспекти навчально-пізнавальної діяльності учня. Вивчення окремих (дискретних) предметів часто не узгоджується з цілісним формуванням особистості учня, яке має відбуватись у навчально-виховному процесі [53, с. 11].

Важливим для визначення життєвого потенціалу є поняття «мета життя». Зрозуміло, що це досить абстрактна, філософська конструкція, яка за всіх часів існування людства не набула однозначного змісту, але це водночас й така категорія яка є індивідуально-суб'єктивною, що створює генеральну лінію конструкту «сенс життя». Тому можливо розвести методологічне визначення «сенсу життя», як найвищої категорії людського буття, тобто буття людини як істоти взагалі, та поняття «мета буття», як конкретної щаблі, яку досягнуто на життєвому шляху. Е.Дніпров вважає, що «мета – це образ бажаного результату, який хочуть отримати до визначеного часу [52, с. 6]». Життєві завдання можуть бути класифіковані за:

- сферами життя, з якими вони співвідносяться;
- цілями життя, які при вирішенні життєвих завдань реалізуються;
- часовою перспективою та чергою здійснення життєвих завдань, що зумовлює визначення нагальних, середньострокових та перспективних завдань;
- способами вирішення та залученим ресурсам, соціальним та індивідуально-особистісним.

При визначенні пріоритетів та виборі способів вирішення життєвих завдань важливо:

- виходити із загальної стратегії життя, яку необхідно розміркувати та накреслити для себе кожній людині, якщо вона зорієнтована на свідоме вільне і самобутнє здійснення власного життя;
- при визначенні пріоритетів та обиранні способів вирішення життєвих завдань намагатися виявляти та ретельно зважувати можливі альтернативи, враховуючи складність та багато вимірність як життєвих ситуацій, так і величезний потенціал можливостей людини;
- накопичений досвід акумулювати та бережно зберігати у інформаційному банку своїй пам'яті та інтелекту [158, с. 16].

Система освіти, яка завжди функціонує у певних соціальних та культурних умовах репрезентує відповідні до них моделі сенсу та мети

життя, а також засоби їх реалізації, тобто життєвий шлях та потенціал. Однак не варто вважати, що тільки освіта впливає на особистість, бо власне культура також є безпосереднім чинником впливу та формування життєвого потенціалу особистості.

Розбудова української держави ставить на порядок денний надзвичайно важливе завдання – виховання справжнього громадянина і патріота рідної землі. Лише люди, безмежно віддані українській національній ідеї, здатні відстояти незалежність, соборність України, вивести її з тимчасових соціально-економічних труднощів на шлях прогресу і процвітання. З огляду на це, побудова нового демократичного, гуманного суспільства, яке орієнтується на високі національні і загальнолюдські цінності, набуває насамперед, виховного характеру. Особливо це стосується молодого покоління, якому в недалекому майбутньому відстоювати та примножувати здобутки нашої незалежності.

Найважливіше завдання освіти – виховання особистості. Особистість – людина, в якій виражені власне людські якості – совість, честь, воля і прагнення до Вищих цінностей, яка відстоює своє право на пошану до своєї духовної свободи, до свого самовизначення.

Самовизначення – складний і багатоетапний процес, складовою частиною якого є трансляція власних переживань і переклад їх на мову особистісних значень. Під духовним самовизначенням ми розуміємо вибір домінанти, яка сформована в результаті пізнавально-пошукової активності індивіда. Людина сама прагне визначити себе, своє «я», сама відбирає і «фільтрує» цінності життя і культури, формує своє соціокультурне поле. Драма людського життя є і драмою духовних пошуків, надбань і втрат. Поряд з духовністю як великим і піднесеним знаходить свій притулок і щось примітивне і убоге, все те, що звичайно називають бездуховністю. Сучасна людина в своєму прагматичному бутті стає все більш егоїстичною і жорстокою, одержимою і владною. Без духовної основи людина вибирає упаковку, обкладинку. Така людина створює і відповідні стандарти духовних

пошуків і потреб. Ми живемо в епоху постмодерна, коли реальність уподібнюється своєрідному тексту, який передбачає незліченну кількість варіантів розуміння. Виходячи з цього, головним завданням сучасного студентства є необхідність навчитися не лише здобувати самостійно, але і обробляти різноманітну інформацію, а без певного загальнокультурного, культурно-мистецького, морального, духовного досвіду це неможливо.

Тому в процесі формування спеціаліста особлива увага приділяється формуванню світогляду на основі здобутого досвіду (його складові – раціонально-логічне (наука); емоційно-образне – (мистецтво); провиденційно-аксіологічне – (релігія). Важливо роз’ясняти студентській молоді, що світогляд формується не в гаслах скороминучих ідеологій, не серед поведінкових стереотипів, введених масовою культурою; що основу світоглядних позицій створюють переконання, сформовані на основі загальнокультурного досвіду, переконання, які поєднують свободу з етичною відповідальністю, вдосконалюють людину, а через людину і суспільство.

Ціннісні орієнтації, як структурні складові ментальності особистості, є найважливішим компонентом індивідуальної організації людини, її етично-психологічної і інтелектуальної діяльності. В них резюмується життєвий досвід як основна домінанта духовності в цілому. Ще філософ І.Ільїн писав про те, що освіта без виховання вигодовує безапеляційного сперечальника, який і припустити не може, що його досвід нікчемний в порівнянні з досвідом людської історії. А оскільки він не може це припустити, він зневажає традиції, історію і відноситься до них як до необов'язкових для себе [65, с. 54]. Етичні норми і цінності, вже сформовані суспільством, індивід засвоює як щось готове, дане, належне. «Творчість» в вимогах і оцінках тут практично зводиться до нуля. Але свої особисті ідеали, цілі людина завжди «формулює» сама, спираючись, звичайно, на символи загальнозначущого. Вивчення історії світової та вітчизняної культури, моралі в процесі формування спеціаліста(технічного зокрема) не лише набуття загальнокультурного, культурно-мистецького, морального досвіду, це

одночасно поштовх до творчої діяльності в різноманітних сферах (мистецтво чи наукові винаходи).

Різка зміна державної ідеології, перехід на «інші цінності» без конкретного їх роз'яснення, приводить до втрати духовно-етичної орієнтації, особливо у молоді. Формується атомізований світогляд – відділення від духовної традиції. Ще на початку минулого століття Іван Ільїн, звертав увагу на те, що люди живуть і вірять дуже часто в сліпоті і безпорадності; і не знають про те, що людині належить будувати свою віру, а не надавати їй рости на зразок польової трави. В результат цього люди дуже часто вірять, тобто приліплюються не тільки своєю «правдоподібною» думкою, а серцем, волею і ідеалами, служінням і жертовністю до такого життєвого змісту, служити якому і йти на жертви заради яких справді немає ніякого сенсу [65, с. 139].

Ідеал вважається найважливішою категорією в системі ціннісних орієнтації [20, с. 2-8] Свого часу С.Рубинштейн звернув увагу, що в ідеалі здійснюється «передбачене втілення» того, чим може стати людина. Але «передбачене втілення», вимагає високого рівня духовного розвитку індивіда, інтеграції і відповідних висот його інтелекту, волі, почуттів. На перетині різних змістовних установок і прагнень в загальній соціокультурній орієнтації і визначається значущість певних форм духовного буття. В ідеалі осмислено синтезуються (у формі короткого висновку) ведучі цінності традиційних зразків життєдіяльності, досвід минулих поколінь, оцінка теперішнього часу і уявлення про майбутнє.

Людина більш духовна тоді, коли вона шукає відповіді на питання: що таке зло, вічність, добро, краса і т.д., і менш духовна, коли дає собі право вважати, що відповіді знайдені. Ми розглядаємо духовність як рух до істини. Духовність – це перш за все та якість людини, що виходить за межі, матеріальних, прагматичних інтересів. Духовність – це безкорисливе прагнення до абсолютної Істини, добра і краси, втілення цього прагнення в життя і усвідомлення його як ознаки людського в людині.

Духовність це здатність постійно і тверезо усвідомлювати обмеженість розуму в уявленні про реалії життя: повнота сприйняття світу можлива лише в гармонійній єдності раціонального, емоційного і духовного його освоєння. Таким чином духовність – це повнота ставлення до Істини [176, с. 13-25]. Переорієнтацією свідомості, – «поворотом очей душі» (за Платоном) і є духовна діяльність на різних рівнях свідомості. Віру вибирають як короткий інтуїтивний висновок душі. Але віра лягає не тільки світлом, але і тягарем. В такому контексті важливо знати справжній склад свого духу. Вище рішення, порятунок полягає в тому, щоб, повернутися до згоди з собою. Можна сказати, що «томління духу» (за Достоєвським) і представлене в споглядані, спостереженні, обдумуванні, багатомірності світу.

Загальне поле духовності – це моральність, але моральність не ідентична духовності, яка, у свою чергу, не тотожна особистісній ментальності. В єдиний феномен вони з'єднуються, коли відбувається перетин пізнання краси з совістю і безкорисливістю, заснованою на свободі волі [69].

Духовність – це внутрішній світ людини, зв'язок людини з релігією. Духовність – це стрижень, фундамент внутрішнього світу людини. Йому не можна навчити з допомогою настанов. Можна вказати лише шлях, але не можна заставити по ньому йти. Духовність – це те, що відрізняє людину, що властиве лише їй одній. Духовність – творча спрямованість, наснага людини; певний тип світовідношення: триєдність ставлення до абсолюту, до світу – природи, суспільства, інших людей, самого себе. Виходити з розуміння людини як духовної істоти, означає, що ми визначаємо за нею безумовне право на духовне самостановлення, самодіяльність, тобто сприймаємо її як справжнього суб'єкта власної життєдіяльності, який несе відповідальність за її здійснення.

У філософії та психології склалися різні розуміння духовності: як релігійності, сприйняття ідеї Бога, розвитку інтелігентності і добропорядності. Метою духовного самовдосконалення є досягнення

гармонії між власним життям і навколишнім світом. Індійський філософ Ш.А.Грош говорить: «Духовність у своїй суті є пробудженням внутрішньої дійсності нашого створіння, нашої душі, внутрішнє прагнення пізнати, відчути і ототожнити себе з нею, увійти в контакт з вищою дійсністю . об'єднатися з нею, і як наслідок цього контакту – перетворити всю нашу істоту на нову, в нову особистість, в нову природу [129, с. 6]». Духовність не зводиться до інтелектуальності, ідеальності, звернення розуму до етики, чистої моралі або аскетизму. Духовність не є й чиста релігійність, чи емоційне піднесення духу, або розумова довіра і урегульованість поведінки на цих засадах. Духовною є будь-яка діяльність, яка веде людину вперед у напрямку якоїсь форми розвитку: емоційного, інтуїтивного, соціального – і веде, вказує на життєвість його внутрішньої сили. Духовною є діяльність людини, завдяки якій стан людства його власними зусиллями підноситься на більш високий ступінь проявів.

Кожна людина повинна сама знайти свій власний вхід у «царство духа» і визначити саму себе і своє буття. Ступінь духовного розвитку не завжди визначається віком. Та її корені, у будь-якому випадку, виходять з дитинства. Це надзвичайно важливий період у процесі духовного становлення особистості, оскільки закладається фундамент для сприйняття оточуючої дійсності, свого місця і ролі в ній.

Духовному світові особистості, що формується, надавав великого значення В.Сухомлинський. Він розглядав формування духовного світу людини в тісному зв'язку як із його розумовим, так і з моральним та естетичним розвитком. Видатний педагог писав: «Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування і задоволення його моральності, інтелектуальних і естетичних запитів й інтересів у процесі активної діяльності. Джерелом духовного світу людини є матеріальний світ, об'єктивна дійсність і особливо такі важливі її сфери, як громадське життя людини, його соціальний і моральний досвід [166, с. 67]». Духовно багатою людиною вважають людину, яка живе в гармонії із собою і світом, в якої

сформовані духовні цінності, тобто, ті якості і риси, життєві установки, що існують для кожної людини, що становлять її ідеал.

Проте, говорячи сьогодні про наше суспільство і цінності, то слід сказати, що воно переживає моральну кризу, спричинену передусім втратою християнських цінностей, орієнтацію на індивідуалізм, прагматизм і споживацтво в особистому і суспільному житті.

Духовний вакуум охопив систему освіти і виховання. Втрачено основи християнського світогляду, внаслідок чого неможливе формування підвалин об'єднуючої національної ідеї; у змісті освіти спостерігається світоглядний хаос, орієнтація на бездуховний інтелектуалізм. Все це негативно позначається на духовному і фізичному здоров'ї особистості, у студента втрачається сенс життя, впевненість у власному майбутньому і майбутньому своєї країни.

Розповсюджуються такі негативні явища у студентському молодіжному середовищі, як алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид і злочинність. На розвиток молодої особи негативно впливають продукція секс-індустрії, засоби масової інформації, особливо телебачення. Державна політика спрямована не на створення і підтримку молодої сім'ї, а на стимуляцію позашлюбного життя через пропаганду статевих знань і розповсюдження засобів контрацепції.

Саме тому гостро стоїть завдання створити концепцію національного виховання. А для цього необхідно звернутися до духовно-освітянської спадщини нашого народу. Тому проблема духовного виховання студентської молоді сьогодні відноситься до ряду глобальних. Вона усвідомлюється багатьма країнами, народами. Однак, ця проблема вирішена недостатньо і полягає в тому, що в державі і суспільстві немає погодженості в оцінці основних цінностей на яких можна і потрібно виховувати студентську молодь. А духовне відродження української нації неможливе без змін у всіх сферах життя: в економіці, культурі й у свідомості. Тому проблему пожвавлення національної свідомості нинішнього покоління українців і

формування такої свідомості в нового покоління можна назвати і морально-етичною, і психолого-педагогічною, і суспільно-політичною. Її правильне рішення може стати для України досягненням.

Термін «духовний» в широкому значенні пов'язаний з внутрішнім станом людини. У цьому контексті «духовне» відображає не тільки ті переживання, які традиційно вважаються релігійними, а те, що торкається сприйняття та пізнання, всю людську активність та всі функції, у яких загальний підсумок – володіння цінностями, більш високими, ніж загальноприйняті – такі, як: етичні, естетичні, героїчні, гуманістичні та альтруїстичні.

У процесі духовного розвитку можна виділити чотири етапи: криза, що передує духовному пробудженню; криза, викликана духовним пробудженням; реакція, що слідує за духовним пробудженням.

Становлення духовності – це вища мета кожної особистості, адже в міцному ґрунті духовності зростає і особистість людини. Пізнання людиною самої себе, таємниць свого життя – один з її духовних пошуків, що сягає в глибину століть. Потрібно допомогти молодій людині пізнаючи світ, пізнати себе як людину і сприяти тому, щоб вона була суб'єктом життєтворчості. Навчити мистецтву життя, бути конкурентоспроможним в сучасному світі, оволодіти культурою життя. Потрібно ставити собі за мету розвивати особистість, розумові здібності, творчі вміння, самостійно здобувати знання, логічно мислити. Створення ситуації успіху є умовою для самореалізації кожної особистості. У процесі життєтворчості, подолання кризових явищ зростає роль ВНЗ, яка покликана допомогти молодій людині знайти зміст життя, створивши для цього повноцінні умови для її фізичного, інтелектуального, духовного розвитку і саморозвитку. Тому людське життя під кутом зору суб'єктивних, активно творчих засад виступає як проблема творчого життя особистості, її духовного світу, світогляду, мети та сенсу життя.

Студенти вищих навчальних закладів посідають особливе місце в соціально-демографічній групі молоді України, бо саме від їхнього професійного рівня, від глибини розкриття їхнього духовно-творчого потенціалу та громадянської позиції в майбутньому залежатиме економічний, інтелектуальний, політичний, культурний рівень українського суспільства, рівень його цивілізованості. Однак розглядати студентську молодь як соціальну групу, котра ще тільки готується до виконання активних соціальних функцій у сфері праці, культури, науки, управління, було б неправильно, оскільки це на практиці призводить до заперечення її ролі як суб'єкта громадянського і політичного життя.

Педагогічні дослідження і практика освітянської діяльності в Україні засвідчують, що під якістю професійної підготовки розуміють цілісну сукупність властивостей суб'єкта діяльності, яка визначає його професійний рівень компетентності і дозволяє йому демонструвати певну соціальну цінність та відповідати потребам і можливостям ринку праці, а також визначає готовність до діяльності, адекватної здібностям та кваліфікації в системі соціопрофесійних відношень, здатність соціально і юридично відповідати за рішення, що приймаються. Національна доктрина розвитку України в XXI столітті визначила головну мету – формування особистості як професіонала, людини високої культури, кваліфікованого спеціаліста, здатного до творчої праці, професійного розвитку, мобільності в освоєнні та впровадженні новітніх наукомістких технологій [44, с. 38-39]. Вона створює умови для професійної самореалізації особистості та забезпечення потреб суспільства і держави в кваліфікованих фахівцях.

Формування майбутнього фахівця неможливе без урахування розвитку його соціально-професійної зрілості. На основі дослідницько-експериментальної роботи В.Радуло визначив такі рівні формування соціальної зрілості особистості. Перший рівень – формально-пізнавальний; він пояснюється входженням студента в навчально-виховний процес навчального закладу, виконанням обов'язків щодо навчання та ознайомлення

із основами майбутньої професії. Другий – усвідомлено-продуктивний. Він характеризується професійно-прагматичним способом мислення. Студент усвідомлює покладений на нього зміст набутої спеціальності, докладає знання, спрямовані як на професійне, так і особистісне вдосконалення. Третій рівень – прагматично реалізований. Проявляється при наявності в студентів самовиявлення, творчої особистісної реалізації, усвідомлення можливих шляхів наступного професійного вдосконалення [138, с. 36].

У ВНЗ навчання і виховання мають свої особливості, основою яких є оволодіння методикою наукового пізнання, ознайомлення з передовим науковим досвідом, формування дослідницьких вмінь. Навчальна діяльність – основний вид діяльності студентів. Тому саме їй належить особливе місце в становленні особистості майбутнього фахівця, формуванні його мислення, світогляду, характеру, соціальних орієнтирів, працездатності. Саме через навчальну діяльність здійснюється виховний вплив. Вона потужно впливає і на формування професійних знань і вмінь, розвиває зацікавленість до пізнання та практичної діяльності. За час навчання студент повинен розвивати навички самостійної творчої наукової роботи, сформувати власне коло наукових інтересів та потреб, вільно володіти нормами і науково-методичними принципами експериментальної і дослідницької діяльності. Для формування особистості студента як творчого, ініціативного фахівця, необхідно залучати його до науково-дослідницької діяльності, яка привчає студента до самостійності, виробляє вміння застосовувати отримані знання при розв’язанні конкретних завдань, вільно орієнтуватись в літературі за обраним фахом, в даному випадку – в літературі з політичних наук, а також виховує вибагливість до себе, зібраність, цілеспрямованість. Науково-дослідницька діяльність вдосконалює не лише професійний рівень, а й формує специфічні навички і звички, відповідний склад мислення та спілкування. Саме науково-дослідницька діяльність дозволяє поглибити професійне спрямування освіти, виховувати спеціалістів з високим творчим

потенціалом і впливає на формування соціально-професійної зрілості майбутніх фахівців.

Виховання в соціологічному плані розглядається як формування і розвиток особистості під впливом всієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів, трактується як одна з найважливіших форм взаємозв'язку між суспільством і особою. Важливим напрямком виховання в суспільстві постмодерна є громадянське виховання. Громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що дає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично і юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, залучати її до суспільного життя, в якому права людини є визначальними. Громадянське виховання поєднує суспільну й приватну сфери. Важливе місце в громадянському вихованні посідає громадянська освіта – навчання, спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості в суспільній сфері, яка передбачає насамперед політичну, правову й економічну освіченість і здатність керуватися відповідними знаннями в умовах кардинальної перебудови суспільства. У процесі громадянського виховання провідне місце належить освітній складовій, яка доповнюється й розширюється вихованням в дусі громадянськості. Важливою складовою змісту громадянського виховання є розвиток політичної культури. Вона включає належну політичну компетентність, знання про типи держав, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему. Політична культура виявляється також у лояльному і водночас критично вимогливому ставленні людей до держави, її установ, організацій влади, у здатності громадян брати участь у прийнятті рішень, які мають впливати на владу [78, с. 7-13].

Ціннісні орієнтації являються одними з найбільш комплексних, багаторівневих утворень у структурі особистості, які виконують роль

регуляторів поведінки. Знання рівня сформованості ціннісних орієнтацій особистості, їх ієрархія – ключ для можливості здійснення виховання особистості. Ціннісні орієнтації впливають на визначення місця особистості в суспільстві, а також на вибір нею референтної групи. Цей факт повинен враховуватися. То ж духовні цінності виявляються спільними для дуже широких кіл людей, безвідносно до їх професії чи особистих уподобань. До таких вищих цінностей завжди належали релігійні переконання, почуття любові до Батьківщини, відданість інтересам нації, рідній мові, а також естетичні цінності.

Наведемо приклади ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді на основі соціологічних досліджень.

За даними опитування молоді, проведеного громадськими організаціями «Альянс нового покоління», «Громадський комітет національної безпеки України» та «Фонд ефективної взаємодії», оприлюдненого навесні 2004 року, сьогодні для української молоді найгострішою є проблема заробітку грошей («дуже часто» і «часто» цю тему обговорюють 71% респондентів) та проблеми, що пов’язані з одягом, зовнішністю та модою (відповідно 67%).

Мріють про успіх усі, але за відсутності стартових умов для одержання хорошої освіти, роботи, не кажучи вже про стартовий капітал чи вигідний кредит для початку власного бізнесу, молоді люди нерідко сподіваються на щасливий випадок чи використання своїх природних даних, за прикладом відомих спортсменів та артистів. На запитання «Чи хочете Ви бути успішним?» 89% респондентів відповіли позитивно, 4% – негативно, а 7% не визначились. 58% опитаних зауважили, що хотіли б досягти успіху саме в Україні, 21% – не в Україні, 21% не визначились. При цьому 63% респондентів вважали можливим зробити успішну кар’єру в Україні, 19% переконані, що тут це неможливо, 18% не змогли відповісти. Що ж до вибору царини професійної діяльності, 32% опитаних прагнуть досягти успіху в бізнесі, по 14% – на державній службі та в науковій роботі, 13% – у

громадсько-політичній діяльності, 11% – у культурі, мистецтві чи шоу-бізнесі, по 8% – у спорті чи в іншій сфері діяльності. В процесі дослідження 42% опитаних зазначили, що на шляху досягнення успіху покладаються на власні сили, знання та досвід, 17% – на родину та друзів, 16% – на фінансові можливості, 13% – на щасливий випадок, 7% – на власний бізнес, 5% – на своє керівництво. Відносно перешкод на шляху до здійснення своїх прагнень, 24% респондентів зазначили, що їм заважає бути успішними корумпованість влади, 21% – українське законодавство, 19% – суб'єктивні життєві обставини, 16% – об'єктивні життєві обставини, 10% – зневіра у майбутньому, 9% – соціальне або професійне оточення.

Інтерес до національних відносин збільшується зі зростанням освітнього рівня (від 9% серед молоді з незакінченою середньою освітою до 17% серед тих, хто має або отримує вищу освіту). За регіональним розподілом частіше обговорюють національні проблеми молоді мешканці Південно-західного, Південного регіонів (відповідно 21 та 20%), найменш актуальними вони є в Центрально-Західному регіоні (5%). Питання релігії і віри є доволі актуальними для молоді Південно-Західного регіону (39% молоді віком 15-22 роки обговорюють їх «часто» та «дуже часто»). Найбільш спокійно релігійна ситуація сприймається у молодіжному середовищі Центрального регіону України (відповідно 10%).

На пряме запитання щодо проблем, які непокоять респондентів понад усе, отримано відповіді, які знов-таки свідчать, що духовні проблеми за важливістю для молодих українців значно поступаються матеріальним (безробіття, зростання цін, загальне зниження рівня життя). Загальною кризою моральності у суспільстві, наприклад, занепокоєні 14% опитаних віком 15-22 роки, обмеженими можливостями для задоволення культурних потреб – 10%. Поширення порнографії хвилює 1% респондентів (на тлі 14% тих, кого турбує криза моральності), тобто в уявленнях молоді поширення порнографії аж ніяк не є свідченням моральної кризи суспільства.

Світ ціннісних орієнтацій відбивається на тому, які саме якості необхідно виховувати у власних дітей. Молоді люди більшою мірою приділяють увагу таким якостям, як працездатність, відповідальність, рішучість і наполегливість, терпимість і повага до інших людей, гарні манери. Меншою мірою визначена орієнтація на слухняність, релігійність, безкорисливість.

Що ж до збереження традицій батьків та протистояння зовнішнім культурологічним впливам, на це сільська молодь орієнтована більшою мірою, ніж міська. Так, майже 90% сільської молоді зазначили, що знають загалом культурні традиції, звичаї, обряди в Україні. Майже 80% сільської молоді готові підтримати ідею розширення сфери вживання української мови. Дві третини вважають, що імідж української мови має бути значно вищим, ніж він є на сьогодні. У сільській місцевості також значно вищою, ніж у місті, є частка віруючих. 78% молодих селян пишаються тим, що є громадянами України. Тобто можна стверджувати, що сільська молодь є більш патріотично налаштованою, ніж міська. У системі ціннісних орієнтацій молоді вагоме місце посідають політичні орієнтації та електоральна поведінка. Протягом останніх років дослідники констатують значне зростання зацікавленості молоді політичними процесами в країні. Але на відміну від старших поколінь майже 60% молодих людей України віддає перевагу свободі особистості перед принципом соціальної рівності, який підтримують лише близько 25% опитаних. А отже можна зробити висновок, що ціннісні орієнтації нового покоління порівняно з особами середнього та похилого віку, які більшою мірою підтримують принцип рівності та менше схильні підтримувати свободу особистості, зазнали значних змін [131].

У процесі утворення і утвердження духовних цінностей важливу роль відіграє притаманне також людині відчуття справедливості. Духовні переживання можуть бути обмежені, тобто проходити тільки на рівні суперсвідомості, а можуть також включати і пізнання цілісного «Я».

Серед багатьох проблем нашого суспільства, які трапляються в наш час, є проблема зростання та розвитку інтелектуального, духовного та фізичного компонентів людини та безпосередньо молоді. Неперервність освітнього та професійного вдосконалення особистості, звернення до загальнолюдських і національних цінностей, насамперед духовно-моральних.

До показників духовного зростання відносять: усвідомлення значущого вибору; зростання внутрішньої чесності, заміна критеріїв обов'язку, совісті на критерії естетичної та творчої спрямованості, коли людина починає свідомо творити своє життя; зростання почуття гармонії світу, уникнення емоційного ставлення до добра і зла, оскільки це проблема свідомого вибору людиною власного шляху життя, відповідно до її розуміння світової гармонії. За цим стоїть напружена внутрішня концентрація психічної активності, яка виявляється саме в тому, щоб суттєво знижувалась індивідуальна чутливість до зовнішніх впливів, другорядних внутрішніх переживань, сторонніх дій.

Якщо глобально підходити до вирішення сучасних проблем, то слід наголосити, що найбільша криза сучасного суспільства зумовлена тим, що люди не знають, для чого вони живуть, який сенс прихований в історії їхнього життя і взагалі в існуванні людства. Злободенні питання поглинають нашу увагу і час. Життя людини може втратити сенс. На першому місці, коли раніше ставились мораль, духовність, ставлять матеріальне благополуччя. Змінюються цінності у сучасному світі, людина стає залежною від того світу, в якому вона перебуває. А саме: від грошей, пристрасті, влади. Людина не бажає бути зобов'язаною комусь іншому. Вона знаходить засоби, які покращують її життя. Вона створює собі комфорт, вирішує проблему самотності через інформаційну мережу, телефон, комп'ютери. Цей фактор впливає на природу людини, бо змінює людську ментальність. Набутий рефлекс робить її неспокійною, нервовою. За короткий проміжок часу бажає осягнути якнайбільше. Сьогодні ми є свідками того, як за кілька секунд людина отримує потік інформації, калейдоскоп вражень. Думки, що швидко виникають, так само раптово зникають. Ми навіть не встигаємо до кінця все

осмислити: нам бракує часу, спокою, терпеливості, уважності. Сучасна студентська молодь не живе згідно з природним режимом й у природному середовищі. Сьогодні людині пропонується усе готове лише встигай цим скористатися. Людина автоматично стає рабом і забуває про ту мораль, про ту духовність, яка є основою її буття [48, с. 42-44].

Духовний розвиток тісно пов'язаний з формуванням і реалізацією творчого потенціалу студентської молоді. Творчий розвиток особистості за всіх часів розглядався як один з пріоритетних напрямів освіти. Сьогодні світ змінився. Ми вступили у XXI століття – еру принципово нових знань і способів пізнання. Здатність до творчості дійсно стає умовою орієнтації людини у швидкозмінних і швидкоплинних процесах у світі, умовою не тільки адаптації до них, а й власної життєтворчості. У відкритому світі, де майбутнє не може бути чітко прогнозовано, а теперішнє має декілька потенціальних ліній розвитку, людина знаходиться в ситуації постійного вибору, пошуку оптимального рішення відповідно до умов життя і праці. Тому, на всіх рівнях неперервної освіти повинні створюватися умови для розвитку інтелекту і творчих якостей особистості, підготовки її до життя у відкритому суспільстві, самостійної взаємодії з динамічним світом професійної праці. Актуальність проблеми творчого розвитку особистості молодої людини сьогодні усвідомлюється настільки, що є авангардною в усіх державних документах про освіту, виступах осіб, які безпосередньо причетні до розвитку системи освіти. Але у вирішенні цієї проблеми є багато труднощів. По-перше, здатність людини до творчості не характеризується якоюсь однією конкретною здібністю (виключаємо тут випадки прояву яскравої обдарованості: музичної, художньої тощо). Це інтегративна якість особистості, яка відображає її особливу внутрішню структуру: спрямованість, певні психічні процеси, характерологічні якості, уміння. Природжене і набуте виступає тут у діалектичній єдності і нерозривному зв'язку. Дослідники проблеми творчості, як правило, під поняттям «творчі здібності», розуміють синтез властивостей і особливостей особистості, які

характеризують ступінь її відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і обумовлюють рівень результативності (продуктивності) такої діяльності. Тому, більш коректно використовувати термін «творчі можливості». Головною ознакою творчої особистості вважаються її творчі якості, тобто індивідуально-психологічні особливості людини, які відповідають вимогам творчої діяльності і є умовою її успішного виконання. Тому проблема цілісного педагогічного впливу, який би забезпечував інтеграцію психолого-педагогічних умов навчання з внутрішньою творчою, структурою особистості є надзвичайна складна для реалізації у системі масового навчання. Вихід тут, на наш погляд, полягає у створенні умов для варіативного вибору студентами і учнями форм і методів навчання, педагогів, з якими вони відчувають себе комфортно на одній хвилі, збільшення часу на самостійну роботу при умові опосередкованого керівництва з боку викладача, впровадження консультацій як діалогу двох.

Про ступінь здатності студентів до творчості, зокрема, можна зробити висновок за такими критеріям: застосування принципово нових підходів до вирішення навчальних проблем, комплексне і варіантне використання в навчальній практичній діяльності всієї сукупності теоретичних знань і практичних навичок, бачення нової проблеми у зовнішнє знайомій ситуації, знаходження варіативних шляхів її вирішення, застосування науково-доказового вибору дій у конкретній навчальній ситуації, проведення систематичного самоаналізу власної діяльності, науково-дослідницької роботи по творчому узагальненню власного досвіду, досвіду інших, прояв гнучкості при виборі оптимального управлінського рішення у нестандартних (особливо конфліктних) ситуаціях.

Друга проблема полягає в тому, що рівень розвитку творчих психічних процесів побачити досить складно. Разом з тим, вони мають вирішальне значення для розвитку особистості як творчої. Тому, існує проблема розробки і впровадження методик щодо вірогідного вивчення психічних процесів, які сприяють успішності у творчій діяльності.

Третя проблема полягає в необхідності врахування і використання закономірностей протікання процесу творчості: його етапів і того, що сам процес впливає не тільки на результат, а й на творчий розвиток суб'єктів творчості. Тому, важливо, щоб навчальний процес будувався як творчий, в результаті якого виникає нове творче досягнення, що не міститься у вихідних умовах, щоб він був спрямований на розвиток творчого, зокрема дивергентного, мислення. У діяльності, спрямованій на творчий розвиток студента, викладач має враховувати, що: в діяльності окремі здібності виявляються не ізольовано, а у взаємодії і по відношенню до мети як щось цілісне, міра інтеграції здібностей в системі конкретної діяльності може мати індивідуальне забарвлення, так як з однією і тією ж продуктивністю окремих функцій у різних осіб результативність їх діяльності буде відрізнятися, кожний індивід характеризується ще й показником інтеграції окремих здібностей по відношенню до різних видів діяльності. Важливою є думка, що творчість – це похідна інтелекту, заломлена через мотиваційну структуру, яка або гальмує, або стимулює її прояв. Численні емпіричні дані свідчать про вплив позитивної мотивації на успішність діяльності, її ефективність. Ефективність розвитку творчих можливостей студентів в процесі навчання значною мірою залежить від врахування при створенні творчої ситуації основних закономірностей і етапів творчого процесу. Закономірності творчого процесу, розвитку творчих якостей особистості накладають певні вимоги на технології викладання і розробки змісту навчальної дисципліни, організації творчої навчально-пізнавальної діяльності студентів [151, с. 42].

Рівень розкриття духовно-творчого потенціалу студентської молоді напряму залежить від загального рівня її культури.

Р.Позінкевич, розглядаючи діалектичний зв’язок освіти і культури, наголошує, що «за умов побудови національної української державності культура та моральне очищення всіх сфер життя людей стають першорядними [132, с. 7]», а формування людської індивідуальності, духовної зрілості особистості, її творчого потенціалу «досягається завдяки

багатоплановості прояву людини в культурі та її долучення до культурних досягнень людства [132, с. 8]».

Термін «культура» має латинське походження і означає «обробка», «опрацювання» людиною чогось природного. Звідси – culturare (вирощувати, обробляти людською працею, доводити до досконалості). Основний зміст культури Цицерон вбачав у розвитку розумової діяльності людини, в удосконаленні її духовного світу [36, с. 4]. У середньовіччі з'явилося поняття розумової, духовної культури. В Епоху Відродження до системи цінностей духовної культури долучаються ідеї гуманізму. Починаючи з XVII століття, термін «культура» використовується не лише для визначення окремих напрямів, способів, результатів діяльності людини, а й для визначення того, що створене людиною та існує поряд з природою. Автор «Лекцій з історії світової культури» В.Полікарпов підкреслює, що І.Гердер розглядав культуру як продукт діяльності людей та одночасно стимул їхнього подальшого розвитку. Вважаючи становлення культури другим народженням людини, І.Гердер писав: «Ми можемо як завгодно називати цей генезис людини в іншому смислі, ми можемо називати його культурою, тобто обробленням ґрунту, а можемо пригадати образ світла і назвати освітою, тоді сплетіння культури і освіти простягнеться до найдальшого краю землі [133, с. 12]». Ідеї, історично сформульовані в період від Цицерона до Гердера, створили теоретичне ядро того гуманістичного розуміння культури, яке було передумовою та вихідним пунктом для формування наукового розуміння поняття «культура».

Національна система виховання, заснована на цінностях культури рідного народу минулих епох і культурних реаліях сучасності, найбільшою мірою повинна сприяти розумінню значимості інтелектуальності, освіченості й інтелігентності людини – важливих складових духовності особистості, зокрема чинників її художньо-творчої активності [14, с. 55].

З погляду життєвого досвіду культуру можна визначити як етнічно специфічну парадигму життєтворення, яка, акумулюючи в матеріальних та

духовних цінностях, знакових системах певні знання, значення, творчі здібності й уміння народу, виступає особливим способом буття певного етносу. Необхідно зауважити, що освіта, розповсюджуючи культурні надбання, разом з тим розвиває уявлення про певний культурний образ людини; саме це дозволяє усвідомити соціально значущі ознаки культурної людини на різних етапах суспільного розвитку.

Національна культура визнана дослідниками складним суспільним феноменом, що має ознаки існуючої загальнолюдської культури і сприяє збереженню соціальний цінностей, набутих нацією, невід'ємно пов'язуючи людські почуття, волю й інтелект з оточуючим природним і соціальним середовищем. Дослідниками визначено, що національна культура – це конкретно історична форма загальнолюдської культури, яка завжди притаманна певній нації; а кожна національна культура «володіє власними цінностями, власним способом бачення світу [119, с. 63]». Особливістю національної культури є те, що вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які складають основу нації й забезпечують подальший процес національно-культурного розвитку як суспільства в цілому, так і кожної окремої особистості.

Поняття культура традиційно розглядається на декількох різних рівнях, в залежності від рівня угруповання. При аналізі впливу культури на життєвий потенціал об'єктивно повинні бути визначені три основні складові системи: культура як соціальне явища; культура як система ціннісних уявлень; культура як універсальний засіб самореалізації. Кожна з цих складових розглядається як цілісна система із взаємодіючими підсистемами.

Так, підсистема «культура як соціальне явище» включає в себе дві складові, що розглядають культуру як сукупність соціальних норм (рівня розвитку духовних сил і здібностей, усвідомлення законів суспільства тощо) та сукупність духовних цінностей (умов й засобів людського спілкування, формування системи світобачення тощо). Підсистема «культура як система ціннісних уявлень» включає, по-перше, ціннісні результати розумової

діяльності (особистісні орієнтири суб'єкта, самопізнання, норми поведінки); по-друге, рівень субкультури (віра у власні можливості, особливості невербального спілкування тощо). Підсистема «культура як універсальний засіб творчої самореалізації» визначає культуру як вид діяльності (типи і форми організації, закони й результати інтелектуальної діяльності) та як предметно-ціннісну форму (сукупність створеного людиною, міру оволодіння продуктами діяльності й матеріалізацію активності суб'єкта) [14, с. 61].

Нині, за оцінками ряду дослідників, існує близько тисячі визначень культури. Всесвітня конференція з культурної політики, проведена під егідою ЮНЕСКО у 1982 році, прийняла декларацію, в якій культура тлумачиться як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій та вірувань. Як відомо, поняття «культура» традиційно розглядається у широкому і у вузькому значенні. У широкому значенні, поняття «культура» охоплює все, що є продуктом людської діяльності [21, с. 33-34]. У такому широкому філософському контексті поняття «культура» вживається як синонім цивілізації і розглядається «як суспільство в цілому, взяте з боку розвитку людини як суб'єкта діяльності, розкриття властивостей і обдарування людини [6, с. 224-225]». У вузькому значенні культура – це тільки духовні (на відміну від матеріальних) цінності тощо. Але поділ культури на матеріальну і духовну є умовним, бо ці сфери культури тісно пов'язані між собою. Творіння матеріальної культури не можуть виникати без участі людської свідомості. Вони є предметним втіленням творчої діяльності людини, її знань, інтелекту, тобто обов'язково містять в собі духовний компонент. Продукти духовної культури, як правило, мають матеріальне втілення (книжки, картини, кіно-, фото-, магнітні плівки).

Культура є продуктом людської творчості. Саме через культуру людина відкриває та змінює світ і саму себе. Людина творить культуру, але і

культура впливає (творить) на людину. Автори «Словника-довідника для соціальних педагогів та соціальних працівників», крім визначення культури, наводять ще й аспекти аналізу культури: морфологічний (культура як система), функціональний (культура як спосіб діяльності), аксіологічний (культура як цінність), типологічний (культура як історична цілісність), світоглядний (культура як світовідношення), гуманістичний (культура як сфера самоцінності людини) [153, с. 113]. На глибоке переконання авторів «Словника-довідника для соціальних педагогів та соціальних працівників», у єдності всіх цих аспектів культура – це інтегральний фактор соціалізації особистості. Культура людини синтезується в культурі основних форм світовідношення – практичній (культура діяльності, культура поведінки), теоретичній (культура мислення), духовно-практичній (культура почуттів, культура спілкування).

На основі аналізу наукової літератури нами було встановлено, що феномен «культура» – багатозначний, відрізняється складністю та варіативністю. Діалектика взаємодії культури і суспільства виражається у таких аспектах: по-перше, культура відображає стан морального здоров'я суспільства, рівень економічних і політичних свобод, характеризує його духовний потенціал; по-друге, культура функціонує за своїми специфічними законами, сягаючи корінням у традиції попередніх поколінь, синтезуючи позитивний досвід минулого з сучасним і тенденціями майбутнього; по-третє, певний тип суспільних відносин, економічний уклад, політичний режим, соціально-класова структура, етнічні і національні стосунки впливають на зміст і форми культурного процесу, з одного боку, а з іншого – культура вносить відповідні корективи у духовне життя суспільства, служить передумовою радикалізації і стабілізації всіх сторін суспільного буття і тим самим забезпечує відповідну рівновагу при переході його з одного історично-культурного стану в інший. У розвинених суспільствах зв'язки між розвитком культури і соціально-економічними умовами життя суспільства дедалі ускладнюються. На культурні процеси впливають рівень розвитку

матеріального виробництва, рівень життя, ступінь політичного розвитку, забезпеченість засобами культурного розвитку.

Не існує прямо пропорційного зв'язку між рівнем життя і культурою суспільства. Високий рівень життя може створювати сприятливі умови для оволодіння культурою, а може й навпаки – вести не до розвитку, а до розкладу і занепаду культури. Досвід сучасних цивілізованих країн показує, що дух вільного підприємництва поступово орієнтує зміст виробництва і споживання на етнічно-культурні цінності. При цьому, аби не втратити національну самобутність у бурхливому процесі інтернаціоналізації та інтеграції, національна економіка мусить шукати оптимальні резерви виходу на передові рубежі науково-технічного прогресу у джерелах вітчизняної і світової культури. XX століття показало, що економічне процвітання в основному пов'язане з культурою. Між сферою економіки і сферою культури існує тісний взаємозв'язок. Історія доводить: життєвий рівень будь-якої країни є прямим наслідком рівня освіченості та культури суспільства. Інтелектуально розвинена нація здатна забезпечити себе всім необхідним попри те, наскільки багата територія на Землі їй припала. Приклад Японії, Ізраїлю. Південної Кореї, Сінгапуру, Тайваню та деяких інших країн свідчить, що бідність землі, майже повна відсутність природних ресурсів і недостатність капіталу – не є перешкодою до економічного процвітання суспільства, але лише за тієї умови, що народ країни має високу культуру і вміє нею розпорядитись, використовуючи свої знання. Японці на основі соціологічних досліджень дійшли висновку, що у працівників з низькою загальною культурою – низька відповідальність за доручену справу. Тому власники багатьох підприємств для своїх працівників запровадили обов'язкові заняття з історії світової літератури, музики, живопису.

Витрачати великі кошти на розвиток культури своїх працівників їх примушує висновок науковців: без знання мистецтва, без культури не може бути повноцінної людини, а отже, і спеціаліста [187, с. 54-55].

Нинішній прогрес у суспільстві неможливий без прогресу людини. Якщо раніше вважалося, що витоки підвищення продуктивності праці зумовлюються фізичними можливостями робітника, то у сучасному виробництві переваг набув інтелектуальний аспект трудового процесу. Особиста культура студента, майбутнього робітника стає основним чинником зростання продуктивності праці, її ефективності та якості [80, с. 10]. Отже, без культури, поза культурою ні про яке оновлення суспільства не може бути й мови. Саме тому розвиток культури має розглядатися у статусі найвищих суспільних пріоритетів. Нинішнє відродження України як суспільства, як держави неможливе без духовного оновлення її народу. Потрібне формування нових духовно-ціннісних орієнтирів, культурне відтворення нації. Без культурної людини держава не може бути ні незалежною, ні демократичною. Духовно бідні люди ніколи не зроблять Україну багатою та щасливою. Економіка, політика та культура – це три основні галузі, без одночасного розвитку яких суспільство не матиме змоги успішно розвиватися. Існування тісного безпосереднього зв'язку між сферою економіки і сферою культури сучасного суспільства є безперечним. А реалізувати як найкраще цей зв'язок покликані навчальні заклади в державі, бо «освіта – це один із оптимальних та інтенсивних шляхів входження людини в світ науки і культури [19, с. 63]». Ось чому, на наше глибоке переконання, виховання та розвиток культури студентів вищих навчальних закладів стають наразі одним із пріоритетних напрямів роботи всієї системи професійної освіти в Україні.

Люди завжди намагались уникнути невизначеності свого майбутнього. Невизначеність завтрашнього дня лякала людину, породжувала в неї почуття непевності в собі та своїх можливостях, сковувала її фізичні й духовні сили. Людина всіляко – за допомогою наукових методів і на основі пророкувань ворожок і шаманів – прагнула раніше і прагне зараз прорватися за межі обрію дня сьогоднішнього. У своїй свідомості вона намагається передбачати, і передбачати ситуацію завтрашню, щоби зробити її більш передбачуваною

та керованою. Це прагнення характерне не тільки для життя людини чи людства в цілому, а і для окремих видів людської діяльності. Не випадково в «Капіталі» К. Маркс підкреслив таке: «Бджола будівництвом своїх воскових осередків осоромлює деяких людей-архітекторів. Але найгірший архітектор від найкращої бджоли із самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати осередок з воску, уже побудував його у своїй голові».

Без передбачення взагалі й передбачення ситуації майбутнього зокрема важко цілеспрямовано й ефективно керувати педагогічним процесом. Тому і з'явилось педагогічне планування й усе відповідне даному процесу розмаїття документів, які називаються планами. І зараз важко уявити життєдіяльність освітньої установи без перспективного та календарного плану роботи ВНЗ, без плану підготовки та проведення різноманітних заходу, без робочого плану керівника установи та його заступників, без плану роботи з студентським самоврядуванням, без плану підвищення кваліфікації та професійної компетентності викладачів, без плану виховної роботи тощо.

Результати дослідження Т.Ільїної свідчать про те, що педагогічному плануванню властиві такі функції: спрямовуюча, пов'язана з визначенням у процесі планування сфери, мети та змісту педагогічної діяльності, її предмета, конкретних напрямів і видів; прогнозуюча, яка полягає в тому, що в ході розробки плану формується педагогічний задум, проектується майбутній стан педагогічної системи, прогнозуються результати її функціонування й розвитку; координуюча, або організаторська, що дозволяє педагогам за допомогою обґрунтованих і раціональних дій при плануванні одержати ясну відповідь на запитання: хто, коли і що треба робити; контрольна, що дає педагогічному колективу чи окремому викладачу можливість за допомогою складеного плану контролювати та коректувати траєкторію свого шляху до досягнення наміченої мети; репродуктивна (відтворююча), яка припускає, що через невеликий проміжок часу за планом можна відновити зміст й обсяг виконаної роботи.

Педагогічне планування стосується різних сфер і сторін життєдіяльності освітньої установи, у тому числі й виховної роботи у студентському середовищі. Під плануванням виховної роботи серед студентів варто розуміти процес спільної діяльності викладача, студентів і керівництва ВНЗ із визначення цілей, змісту та способів організації виховного процесу й життєдіяльності у студентському співтоваристві, організаторів та учасників намічених справ, строків їх проведення.

Основу цієї діяльності складає моделювання, адже план виховної роботи – це не що інше, як модель одного з фрагментів майбутнього стану виховного процесу. Щоб успішно здійснити планування, необхідно дотримуватись принципів педагогічного моделювання. До основних ідей і правил формування модельних уявлень про виховний процес відносяться принципи системності, конкретності, оптимальності, діалогу, індивідуальності, науковості, безперервності. Розглянемо кожний з перерахованих принципів.

Ефективне виховання може здійснюватися в умовах гуманізації сучасної української освіти. Принцип гуманізму – основний принцип, який покладено в основу цієї програми. Іншим важливим принципом визначено гуманітаризацію освіти, яка покликана формувати у молоді цілісну картину світу. Вона передбачає зростання питомої ваги навчальних дисциплін, а також природничо-математичної та професійної освіти.

Гуманітаризація освіти для передових університетів світу (Гарвард, Сорбонна, Бонн, Токіо та ін.) визначає, що доля гуманітарних дисциплін у навчальних програмах негуманітарних факультетів становить 35-40%, а філософія, соціологія, економічна теорія посідають тут центральне місце. На Україні ж, наприклад, у Київському університеті імені Тараса Шевченка, цей показник набагато скромніший – 7-9%. Якщо держава рішучіше не втрутиться в процес перерозподілу навчальних дисциплін у вузах, то програмні установки з гуманітаризації освіти можуть бути невиконаними. Гуманізація освіти передбачає відродження і розбудову національної системи

освіти, формуванню творчої особистості, забезпеченню «патріотизму людини», «національній спрямованості освіти», «відродженню духовності українського народу, його менталітету» тощо. Логічно стверджувати, що успіх не тільки гуманітаризації освіти, а й духовного оновлення суспільства залежить від врахування світоглядно-філософської ментальності народу. Щоб забезпечити необхідне духовне орієнтування молоді, держава, все суспільство повинні більш продумано і послідовно захищати кращі духовні цінності країни, пропагувати їх, показувати їхнє культурне та духовне значення. Українська культура і цінності мають стати пріоритетними в українській державі. А цього не можна досягти з прийняттям ще одного державного декрету, а тим паче в умовах, коли в магазинах, школах, ВНЗ дуже мало української літератури, коли молодь майже не бачить сучасних українських кінофільмів, театральних вистав та ін. Українська держава ще не захищає свою культуру так, як це робиться в країнах Заходу. Ще буде боротьба з залишками старої бюрократії, яка на різних рівнях державного і культурного життя України, зі своєю специфікою в кожному регіоні держави, свідомо або напівсвідомо гальмує процес оновлення духовності народу, нації і передусім молоді [184, с. 54-75].

Реалізація духовно-творчого потенціалу студентської молоді можлива за сприятливих умов для самовизначення особи. Самореалізація особистості розглядається у різних напрямах, між якими існує динамічне співвідношення. А саме: усвідомлення провідних життєвих цінностей, особистісних смислів, віддалених життєвих цілей і всього, що є безпосередньо доступним. Усвідомлення співвідношення площин – бажаного і доступного – впливає на становлення життєвої перспективи в юності. Розходження між бажаним і доступним, особливо в період становлення життєвої перспективи, може дезгармонізуюче впливати на цей процес. Саме тому проблема співвідношення бажаності і доступності життєвих цінностей в особистості при побудові нею життєвої перспективи вбачається нами особливо актуальною.

Проблема планування свого майбутнього є актуальною саме для юнаків. Як наслідок для цього періоду характерними є емоційні переживання, причому не тільки стосовно правильності вибору.

Ґрунтуючись на дослідженнях провідних науковців у цій сфері, можна дійти висновку, що самовизначення представляє собою «відносно самостійний етап соціалізації». Сутність даного етапу полягає у формуванні в індивіда усвідомлення мети і сенсу життя. На основі співвіднесення своїх бажань, наявних якостей, можливостей і вимог, висунутих до нього з боку оточуючих і суспільства, визначається готовність до самостійної життєдіяльності [149, с. 24-32].

Рівень розуміння особистістю сенсу життя слід вважати одним з основних критеріїв границь і етапів самовизначення. Такими критеріями у конкретної особистості можна вважати зміну відтворюючого виду діяльності й повноту рівня співвіднесення «хочу» – «можу» – «є» – «вимагають». Загальноприйняті в даний час у вітчизняній психології етапи вікової періодизації на основі зміни ведучої діяльності фактично представляють собою етапи самовизначення, запропоновані авторами. Стосовно «факторів і умов» самовизначення і його приватних форм, то тут відбувається підміна психологічного змісту і психологічних критеріїв соціологічними. Зокрема, «фактори й умови» самовизначення аналогічні факторам соціалізації. Тобто вони є тими подіями; що задаються соціально.

Простежимо погляди інших авторів на психологічні механізми самовизначення. Самовизначення особистості, за припущенням А.Мудрик, представляє собою двоєдиний психологічний механізм [112, с. 158]. На стадії першого відбувається засвоєння накопиченого людством досвіду, що у психологічному плані «Я» протікає як наслідування й ідентифікація (уподібнення); на стадії другого – формування в індивіда неповторних, тільки для нього характерних властивостей, що протікає як персоніфікація (відокремлення).

Рушійною силою самовизначення особистості, на думку В.Сафіна і Г.Нікова, є протиріччя між «хочу» – «можу» – «є» – «ти зобов'язаний». Надалі це протиріччя трансформується в «я зобов'язаний, інакше не можу». Самооцінка, як стверджують автори, є співвідношенням даних елементів. Поруч з ідентифікацією самооцінка є другим механізмом для самовизначення особистості, без якого не можлива персоніфікація [149, с. 24-32]. Взаємодія даних механізмів відбувається наступним чином: перший переважно обслуговує поведінковий аспект самовизначення, другий – когнітивний. Конкретною формою прояву самосвідомості є самооцінка. Стосовно Я – концепції – вона виступає як оцінний аспект, тоді як стосовно самовизначення – як його когнітивний аспект, один із механізмів, і тому самооцінка є внутрішньою умовою саморегуляції поведінки.

Актуальним вбачається дослідження проблеми самовизначення у віковому аспекті. Одним з дослідників, яка глибоко й повно розглянула дану проблему, є Л.Божович. Афективним центром їхньої життєвої ситуації, зазначає автор, є самовизначення. Самовизначення вона вважає особистісним новоутворенням старшого шкільного віку, що пов'язане з формуванням внутрішньої позиції дорослої людини, з усвідомленням себе членом суспільства та з необхідністю вирішувати проблеми свого майбутнього [15, с. 54]. Л.Божович розуміє самовизначення як «вибір майбутнього шляху, потребу визначення свого місця в праці, у суспільстві, у житті»; «пошук мети й змісту свого існування»; «потребу знайти своє місце в загальному потоці життя» [16, с. 47-56]. Потреба в самовизначенні розуміється як потреба об'єднання (інтеграції) в єдину смислову систему узагальнених уявлень про світ, себе і, таким чином, визначити смисл свого власного існування. Психологи фіксують надзвичайно істотну характеристику юнацького віку – двоплановість: самовизначення здійснюється «через діловий вибір професії і через загальні, позбавлені конкретності шукання змісту свого існування».

М.Гінзбург вдався до спроби створення єдиної теорії самовизначення особистості в юнацькому віці. Особистісне самовизначення визначено ним як

змістовне конструювання людиною свого життєвого поля, що включає в себе сукупність дій (актуальних і потенційних). Саморозвиток, який містить в собі самопізнання і самореалізацію, виступає в якості функції психологічного теперішнього. Розвиток самопізнання відбувається як привласнення певних цінностей в певних видах діяльності.

Юнацькому віку притаманні активний життєвий пошук, випробування різних соціальних ролей і видів діяльності. Сприятливим варіантом самореалізації, на думку М.Гінзбурга, є такий, при якому діапазон можливостей самореалізації досить широкий. Забезпечення перспектив особистості (смислової та часової) є функціями психічного майбутнього. М.Гінзбург розрізняє структурні компоненти психологічного майбутнього: смислове майбутнє (особистісне проектування себе в майбутнє) і часове майбутнє (власне планування).

Організованість є важливою характеристикою часового майбутнього. Її можна визначити як забезпечення цілей засобами їх досягнення. Показником зв'язку з суспільством є бачення себе як майбутнього професіонала. Вибір професії означає проектування у майбутнє, тобто вибір професії характеризує смислове майбутнє. Саме вибір професії робить смислове майбутнє визначеним. Співвідношення психологічного майбутнього з психологічним теперішнім і майбутнім в тому, що на поведінку людини у теперішньому впливає й те чи інше очікування та уявлення про майбутнє.

Є.Головах визначає життєві плани як засоби існування життєвих цілей. їх конкретизація відбувається у хронологічному та змістовному аспектах [35, с. 105]. Життєвими планами можуть виступати конкретні події, а у якості цілей – абстрактні орієнтири. Людина, плануючи своє майбутнє, виходить з певної орієнтації цілей – ціннісних орієнтацій особистості. Отже, ступенем суб'єктивної регуляції людини стають ціннісні орієнтації, цілі та плани. їх сформованість виступає і критерієм особистісної зрілості, й однією з необхідних умов адекватного вибору професії, а також усього життєвого шляху. Свідченням сформованості ціннісних орієнтацій є їх внутрішня

узгодженість. Тобто мова йде про сформованість ієрархії ціннісних орієнтацій. З іншого боку, конкуренція ціннісних орієнтацій породжує ситуацію невизначеності життєвого вибору. Проявляється це у ситуації вибору професії, коли потрібно узгоджувати свій професійний вибір з планами у різних сферах життя. Суттєві наслідки для всього життєвого шляху людини може викликати неузгодженість ціннісних орієнтацій. Уданому випадку важливо звернутися до поняття тимчасової перспективи. Вона об'єднує зміст і структуру майбутнього людини (як уявлення про майбутнє інтегрується в цілісну систему, яка об'єднує ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани).

Виділяють два основних етапи: найближча та віддалена перспектива. На думку значної частини дослідників, рівень розвитку майбутньої тимчасової перспективи залежить від особистісних характеристик. Критеріями майбутньої тимчасової перспективи виступають її тривалість, оптимізм і реалізм, ступінь диференційованості та узгодженості, пов'язаний з рівнем психічного та соціального розвитку особистості, тобто з рівнем особистісної та соціальної зрілості.

Життєву перспективу Є.Головаха визначає як цілісну картину майбутнього. Її основу складають ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани. Життєва перспектива – це стратегія, причому вона може змінюватися, знаменуючи при цьому якісно новий етап життєвого шляху. Юнацький вік і с одним з таких етапів. На цьому етапі молода людина повинна зробити один з найвідповідальніших життєвих виборів – вибір професійного шляху. В даний період життя, з позиції розглянутих раніше особливостей онтогенетичного розвитку, особистість виходить психологічно підготовленою до прийняття відповідальних рішень. У підлітковому віці перше місце належить найближчій перспективі. В період з 15 до 17 років це місце займає віддалена перспектива, ознаками якої є збільшення стурбованості людини своїм майбутнім, розширення хронологічних меж життєвої перспективи, підвищення самооцінки особистості [115, с. 39-41].

Підсумовуючи розглянуту проблему, зазначимо, що в складних умовах перехідного етапу від старої системи соціальних відносин до нових, прогресивніших, коли є багато проблем, труднощів, необхідно з наукових позицій обґрунтувати і регулювати процес становлення духовно-творчих орієнтацій студентської молоді, виходячи зі стану, а також перспектив розвитку суспільства.

Процес формування духовно-творчих якостей студентської молоді має бути регульованим на всіх рівнях суспільного життя (від загальнодержавного до місцевого). Для оптимізації управління цим процесом необхідна система вивчення як соціальних умов життя молоді, так і стану її свідомості, духовних орієнтацій. В інтересах цього в Україні має ефективно працювати центр з вивчення та прогнозування духовного розвитку і проблем студентської молоді. Це питання має постійно бути в колі зору держави, ВНЗ, політичних та громадських організацій.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу значного пласту дослідницької літератури та реальної ситуації в Україні, в якій відбувається становлення особистості, доведено, що не зважаючи на гарантовані Конституцією України права людини і громадянина щодо розвитку та реалізації свободи творчості особистості, реальний життєвий процес, скоріш, ставить перепони, а ніж сприяє його реалізації. Формування духовно-творчого потенціалу особистості, зокрема, молоді і студентів має проблемний, далеко не завжди позитивний характер. Насамперед, негативними впливами на особистість, її духовність та творчий потенціал обертається сучасна економічна ситуація. Посилена перманентними, скороченнями обсягів виробництва, робочих місць, посиленням безробіття, підвищенням цін та політичними «розборами» навколо організації влади, повноважень її гілок та газової проблематики, вона у буквальному розумінні руйнує духовний пласт особистості, стримує активність, негативно відображається на її творчих потенціях.

Помітними стали неувага до особистості з боку великої політики, а також своєрідна заторможеність ряду соціальних інститутів, які мали б не тільки підтримувати цей процес, але й організовувати його, управляти ним, спрямовувати його в соціально-конструктивне річище.

Трансформаційне суспільство обумовлює ситуацію, коли особистість опиняється сам-на-сам з історією і сьогоденням, виробництвом і споживанням, школою і життям, свободою і культурою, добром і злом. Становлення духовно-творчої особистості, употужнення її потенціалу, здійснюється не завдяки тим чи іншим чинникам, що позитивно впливають на неї, а скоріш, суперечність, в основі якої знаходиться реакція особистості на негативні обставини, їх неприйняття, як відповідь на усвідомлену неможливість пасивного існування людини перед наступом обставин, що принижують її людське достоїнство і гідність.

Звичайно, ні сім'я, ні школа, ні культура не усуваються від цього процесу. Формування духовно-творчого потенціалу вони розглядають у якості одного з головних завдань своєї теоретичної і духовно-практичної (виховної) діяльності на сучасному етапі. Однак, одна справа – наміри, інша – наявність ресурсів, засобів їх реалізації, людей та реальних можливостей, які б обумовили їх перетворення з можливості у дійсність. Сучасна школа знаходиться в кризовому стані. Не зважаючи на прийняті в останні роки змістовні документи щодо розвитку освіти в Україні у XXI столітті («Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» та «Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті», Державна програма «Вчитель» тощо) ні ресурсів, ні кадрового забезпечення у повноформатному розумінні цих речей, школа не має. Тому формування духовно-творчого потенціалу в ній, як і виконання ряду інших функцій, носить не більше, ніж формальний характер.

Духовно-творчий потенціал студентської молоді розглядається як узагальнена системна характеристика індивідуальних фізичних, духовних та психологічних можливостей особистості, які в своїй сукупності забезпечують її творчу самореалізацію в наявному (і перспективному) соціокультурному просторі; як комплекс властивостей, який дає людині можливість приймати рішення і регулювати свою поведінку, враховуючи і оцінюючи ситуацію, виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв.

В сучасній літературі спостерігається досить помітний різнобій: дослідники пропонують власні визначення; обґрунтовують різні показники (критерії) потенціалу особистості: особистісна автономія і незалежність, внутрішня свобода; свідомість життя; життєстійкість в складних обставинах; готовність до внутрішніх змін; здатність сприймати нову невизначену інформацію; постійна готовність до дії; особливості планування діяльності; тимчасова перспектива особистості та ін. Зазначені показники є несуперечливими. На наш погляд, вони доповнюють один одного, однак «спрацьовують» лише в системі, взаємозв'язку і доповненні одне одного.

Духовно-творчий потенціал молоді формується на основі тісного впливу і взаємодії як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, таких, як спосіб життя людини і культура, сім'я і виробництво, суспільні стосунки, освіта, виховання тощо. Особливе місце серед цих чинників посідає держава з притаманними їй широкими можливостями і важелями впливу на людину. Цей інститут бере на себе відповідальність щодо створення і підтримки сприятливого соціального клімату, іншими словами, відповідальність за сприятливі умови життєдіяльності людини. Тоталітарні держави, як правило, руйнують життєвий потенціал особистості; демократичні – розвивають його.

Поліпшення ситуації ми вбачаємо у вирішенні таких нагальних проблем: 1) належне фінансування, яке б забезпечило функціонування школи й інших закладів освіти у їх сутнісному визначенні; 2) оновлення змісту навчально-виховного процесу та впровадження новітніх високих технологій; 3) кадрове забезпеченні галузі; 4) зміна суспільного статусу вчителя; 5) забезпечення більш тісного зв'язку школи з виробництвом, навчання і виховання з реальним життєвим процесом.

Сучасна молодь, найбільш прогресивною частиною якої є студенти, потребує навчанню життєтворчості, головною домінантою якої є духовність, а практичною сферою прикладення внутрішніх сил і потенцій – творчість. Особливі завдання в цьому контексті постають перед системою освіти. Як зазначається в Державній програмі «Освіта. Україна XXI століття», національна система освіти в Україні має стати «найважливішою ланкою виховання свідомих громадян Української держави». Сформувати духовно-творчий потенціал особистості й спрямувати його в конструктивне річище є нині історичним покликанням освіти і виховання, які мають підготувати людину до самостійного життя і творчості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аза Л.А. Роль системы воспитания в повышении духовно-творческого потенциала личности / Л.А. Аза // Духовное творчество: процесс, эффективность (тезисы XIII Всесоюзного теоретического семинара «Мировоззрение и научное познание»). – Киев-Ужгород, 1990. – С. 206-207.

2. Алфімов В. Мета – творча конкурентоспроможна особистість / В. Алфімов // Рідна школа. – 2005. – № 5. – С. 6-8.

3. Алфімов В. Модель творчої особистості ліцеїста / В. Алфімов // Рідна школа. – 2005. – № 5. – С. 9-14.

4. Алфімов В. Розробка і реалізація програми індивідуального розвитку і саморозвитку творчої особистості ліцеїста / В. Алфімов, Т.Мельничук // Рідна школа. – 2005. – № 5. – С. 26-29.

5. Анджейчак А. Психолого-педагогічні умови формування творчої особистості дитини в освітньо-виховних закладах / А. Анжейчак // Обдарована дитина. – 2000. – №5. – С. 8-13.

6. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Генеза, 1996. – 368 с.

7. Андрущенко Т.І. Творча діяльність як основа формування естетичної культури особистості / Т.Андрущенко // Рідна школа. – 2005. – № 8. – С. 43-45.

8. Балл Г.О. Професійна діяльність і підготовка до неї у контексті розвитку особистості та становлення її духовності / Г.О. Балл // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти: [матеріали міжнародної наукової конференції 16-17 травня 2000 р.] – Харків, 2000. – С. 34-39.

9. Барко В. Психолого-педагогічна діагностика творчого потенціалу особистості учня в навально-виховному процесі: Методичні рекомендації / В. Барко, В. Панок, С. Лазаревський. – Тернопіль, 2000. – 85 с.

10. Барко В. Як визначити творчі здібності дитини? / В. Барко, А. Тютюнников. – К.: Видавництво «Україна», 1991. – 90 с.

11. Бевзенко Л. Помаранчева революція як соціальна біфуркація / Л. Бевзенко // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с.

12. Бескова И.А. Творчество // Новая философская энциклопедия в 4 т. / И.А. Бескова, И.Т. Касавин; Институт философии РАН [нац. общественно-научный фонд]. – М.: Мысль, 2001. – т. 4. – С. 18-20.

13. Бєлєнок О. Вікові особливості соціально-економічної адаптації населення // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – 653 с.

14. Богатирьова Г.А. Національна культура у формуванні творчої особистості майбутніх спеціалістів / Г.А. Богатирьова // Гуманізм та освіта: [матер. ІХ міжнар. наук.-практ. конф.] – Винниця: ВНТУ. – 2008. – 155 с.

15. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском воздасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 398 с.

16. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Вопросы психологии. – 1978. – № 4. – С. 47-56.

17. Божок Н.О. Розвиток творчого потенціалу майбутнього фахівця [Електронний ресурс] / Н.О. Божок, Л.В. Власенко. – Режим доступу: http://www.pdaa.com.ua/np/pdf2/15.pdf.

18. Бондаренко Г.І. Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г.І. Бондаренко. – Луганськ, 2004. – 18 с.

19. Бордовская Н.В. Педагогика. [учебн. для вузов] / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – СПб.: Питер, 2001. – 304с.

20. Бородина Н.К. Ментальность ценностных ориентаций личности / Н.К. Бородина, Д.В. Полежаев // Грани духовности. – Владимир, 1993. – С. 2-8.

21. Бурлацкий Ф.М. Социология. Политика. Международные отношения / Ф.М. Бурлацкий, А.А. Галкин. – М.: Международные отношения, 1974. – 326 с.

22. Бутиліна О.В. Студентська молодь у суспільстві, що трансформується / О.В. Бутиліна // Український соціум. – 2007. – № 4 (21). – С. 20-32.

23. Бутуліна О.В. Особливості маргіналізації молоді в умовах суспільства, що трансформується / О.В.Бутуліна // Український соціум. – 2005. – № 2-3 (7-8). – С. 45-53.

24. Варламова Е. П. Психология творческой уникальности / Е.П. Варламова, С.Ю. Степанов. – М .: Институт психологии РАН, 2002. – 256 с.

25. Вербець В. В. Педагогічна діагностика формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді / В. В. Вербець; Рівненський держ. гуманітарний ун-т. – Острог-Рівне : РДГУ, 2005. – 383 с.

26. Вербець В.В. Соціально-педагогічний моніторинг у вузі: методологія, методика, організація / В.В. Вербець. – Рівне.: РДГУ, 2003. – 309 с.

27. Вербець В. В. Соціально-педагогічні проблеми формування потенціалу студентської молоді / В.В. Вербець // Наукові записки. Серія: Педагогічні, історичні та фізико-математичні науки : збірник статей Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. – Вип. 51. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – С. 52-59.

28. Вербець В. В. Теоретико-методологічні засади формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді: автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В. В. Вербець. – К., 2005. – 40с.

29. Вербець В. Формування та реалізація духовно-творчого потенциалу студенства / В.В. Вербець // Соціальна психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 150-162.

30. Вишневский Ю.Р. Парадоксальный молодой человек / Ю.Р. Вишневський, В.Т.Шапко // СОЦИС. – 2006. – № 6. – С. 26-36.

31. Волобуєва Т.Б. Розвиток творчої компетентності школярів / Т.Б. Волобуєва //– Харків: Вид. група «Основа», 2005. – 112 с. – (Управління школою).

32. Воловик Г.В. Життя як цілісність: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г.В.Воловик. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.

33. Геєц В.М. Інноваційні перспективи України / В.М. Геєц, В.П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.

34. Головатий Н.Ф. Социология молодежи: [курс лекцій] / Н.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 1999. – 224 с.

35. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.

36. Горбач Н.Я.Теорія та історія світової і вітчизняної культури / Н.Я. Горбач, С.Д. Гелей, З.П. Росінська та ін. – Львів: Каменяр, 1992. – 166 с.

37. Горностай П. П. Культурная среда и развитие талантов / П.П. Горностай // Обдарована особистість – пошук, розвиток, допомога: [матеріали доп. та повід. на Міжнародній наук.-практ. конф-ії]. – К.: Гнозис, 1998. – С. 104-108.

38. Горностай П. П. Личность и время: Творчество как переживание / П.П. Горностай // Психодрама и современная психотерапия. – 2003. – № 4. – С. 18-26.

39. Горностай П.П. Креативність і гармонійність особистості (психотерапевтичний аспект) / П.П. Горностай // Науковий часопис НПУ

ім. М.П.Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: [зб. наук. праць]. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – № 9 (33). – С. 3-7.

40. Горшков В.А. Научные знания и нравственность: философские роздум'я / В.А. Горшков. – М.: Центр, 2000. – 289с.

41. Губерський Л. Ідеологія. Культура. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

42. Губина С.А. Трудовое воспитание студентов: методология, теория, управление / С.А. Губина. – М.: Высшая школа, 1986. – 200 с.

43. Гумилев Л. Н. География этноса и исторический период / Л.Н. Гумилев. – Л.: Наука, 1990. – 49 с.

44. Державна національна програма: Освіта (Україна – 21 століття). – К.: Райдуга, 1994. – 89 с.

45. Дзеверин А. Выдающийся советский педагог // Сухомлинский В.А. Избранные произведения в 5-ти т. – К.: Рад. Школа, 1979. – Т.1. – С. 7-56.

46. Дичковський С.І. Модель відкритої гуманітарної освіти: реалізація нового педагогічного мислення / С.І. Дичковський, С.В. Іванов, П.С. Борсук // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій технічній школі: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2003. – 325 с.

47. Долгая Н. В. Виховання духовності страшокласників засобами молодіжної музичної субкультури: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Н.В. Долгая. – Херсон, 2006. – 18 с.

48. Дудар Н. Релігійність молоді / Н. Дудар // Людина і світ. – 1999. – №9. – С. 42-44.

49. Дуденюк В.И. Духовность как смысл творчества / В.И. Дуденюк // Духовное творчество: процесс, эффективность (тезисы XIII

Всесоюзного теоретического семинара «Мировоззрение и научное познание»). – Киев-Ужгород, 1990. – С. 48-49.

50. Думчене А. О сочетании прагматических и гуманистических ценностей студентов / А. Думчене, С. Л. Даукилас // СОЦИС. – 2007. – № 5. – С. 132-136.

51. Духовные основы общества. – М.: видавництво, 1992. – 176 с.

52. Єрмаков І. Г. Компетентність у технології життєздійснення / І.Г. Єрмаков, Д.О.Пузіков // Нива знань. – 2003/2004 н. р. – № 5. – С. 6-8.

53. Єрмаков І. Життєва компетентність особистості: від теорії до практики / І. Єрмаков, Д. Пузіков. – К.: Освіта України, 2007. – 209 с.

54. Жданова І. Про бур´ян на цвинтарях та мордобої в клубах, або Молодь і толерантність у сучасній Україні [Електронний ресурс] / І. Жданова, М. Костючок. – Режим доступу: http://www.unian.ua/ukr/news/news-222449.html. 19.11.2007.

55. Жизненный потенциал // Демографический энциклопедический словар. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – С. 156.

56. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Л.В.Сохань, Е.Г.Злобина, В.А.Тихонович и др. – К.: Наукова думка, 1987. – 280 с.

57. Жизнь как творчество / [В.И.Шинкарук, Л.В.Сохань, Н.А. Шульга, Р.А.Ануфриева, И.Э.Бекешкина, А.А.Кроник]. – К.: Наукова думка, 1985. – 289 с.

58. Життєва компетентність особистості: [наук.-метод. посіб.] / Науково-методичний центр середньої освіти / За ред. Л.В. Сохань, І.Г.Єрмакова, Г.М.Несен. – К.: Богдана, 2003. – 520 с.

59. Жулинський М. Україна: Перспективи ліберальної демократії // Дзеркало тижня. – 2001. – 22-28 вересня. – № 37 (361). – С. 7.

60. Журба К.О. Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.

наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / К.О. Журба. – К., 2000. – 18 с.

61. Здоровье человека и окружающая середа / Социально-экономический потенциал устойчивого развития: [учебник]. – Изд. 2-е, стер. – Сумы: Университетская книга, 2009. – 120 с.

62. Зущина Г.М. Трудовые ресурсы и трудовой потенциал: Учебное пособие / Г.М.Зущина, Л.А.Костин. – М.: МИК, 1996. – 416 с.

63. Зязюн І.А. Філософські проблеми гуманізації і гуманітаризації освіти // Педагогіка толерантності. – 2000. – № 3. – С. 58-61.

64. Иванов В.Н. Инновационные социальные технологии государственного и муниципального управления / В.Н. Иванов, В.И. Патрушев. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Издательство «Экономика», 2001. – 327 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://vuzlib.net/beta3/html/1/4864/4865.

65. Ильин И.А. О сопротивлении злу силою / И.А. Ильин. – Лондон, 1975. – 344 с.

66. Ильченко В.И. Вечные духовные святыни и национальные приоритеты в воспитании гражданина Украины в контексте проблемы вхождения в европейское образовательное пространство / В.И. Ильченко // Развитие образовательных процессов в становлении гражданина в контексте европейской интеграции: [сборник статей Международной научно-практической конференции]. – Луганск, 2004. – С. 126-144.

67. Инженер XXI: личность и профессионал в свете гуманизации и гуманитаризации высшего технического образования / Под общ. ред. проф. М.Е. Добрускина: [монографія]. – Харьков: «Рубикон», 1999. – 512 с.

68. Каган М.С. Перспективы развития гуманитарных наук в XXI веке / М.С. Каган // Методология гуманитарного знания в перспективе XX века. [материалы международной научной конференции]. – Серия «Symposium». – Выпуск 13. – СПб. Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – 190 с.

69. Кадочнікова Л.О. Актуальність набуття загальнокультурного, морального, духовного досвіду в процесі формування спеціаліста в освітньому просторі сьогодення [Електронний ресурс] / Л.О. Кадочнікова // IX міжнародна науково-практична конференція «Гуманізм та освіта» (електронне наукове видання матеріалів конференції) – 2008. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:QmWwg2E8rHIJ:conf.vstu.vinnica.ua/humed/2008/txt/Kadoznikova.php

70. Канке В. Может ли лирика спасти физика? (По материалам «круглого стола») / В. Канке // Alma mater. – 1997. – № 9. – С. 29-38.

71. Кива А.В. Социалистическая ориентация: аномалия или естественная фаза мирового развития? / А.В. Кива. – М., 1997. – 200 с.

72. Кисільова В.П. Формування творчої особистості учня профільного ліцею у процесі навчання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В.П. Кисельова. – К., 2001. – 22 с.

73. Кисільова В.П. Готовність учителя початкових класів до педагогічної творчості на етапі його вузівського становлення / В.П. Кисельова // Сучасний учитель національної школи: [зб. матеріалів науково-практичної конференції]. – Кривий Ріг: Вид-во «І.В.І.», 2000. – С. 13-17.

74. Климончук В. Особливості формування політичних та громадських цінностей в Україні в умовах демократичного розвитку суспільства / В. Климончук // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 23-29.

75. Коваленко О. «Володимир Харченко: університети і церкви – це те, що існує вічно» / О. Коваленко // Освіта України. – 2007. – 13 листопада.

76. Колаковскі Л. До питання про поняття соціальної демократії: права людини проти демократії / Л. Колаковскі // «Ї». Незалежний культурологічний часопис. – 2001. – Число 21. – С. 233-239.

77. Конівець С. Креативні освітні технології у практиці сучасної школи / С. Конівець // Рідна школа. – 2005. – № 3. – С. 20-23.

78. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7-13.

79. Копа В.М. Реалізація морального підходу у вивченні здоров'я / В.М. Копа // Мультиверсум: Філософський альманах. – 2004. – № 41. – С. 225-235.

80. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій / М.В. Кордон. – К.: ЦУЛ, 2002. – 508 с.

81. Корецька А. Духовність особи в умовах трансформації українського суспільства (Історико-теоретичний аспект) / А. Корецька // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2002. – № 4 (6). – С. 108-113.

82. Корецька А. Духовність особи доби реформування / А. Корецька // Нова парадигма: [альманах наукових праць]. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 31. – С. 115-123.

83. Корецька А.І. Соціально-освітні чинники формування духовності особистості в сучасному українському суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А.І. Корецька. – К., 2003 – 18с.

84. Корецька А. Соціальне середовище як об'єктивний чинник формування особистості в контексті державотворення // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2003. – № 1 (7). – С. 66-71.

85. Красавін С.В. Діалектичний синтез у дослідженні феномена творчості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. філософ. наук: спец. 09.00.08 «Естетика» / С.В. Красавін. – К., 2000. – 19 с.

86. Красавін С.В. Конструктивні принципи філософського аналізу феномена творчості / С.В. Красавін // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 160-167.

87. Красавін С.В. Синтез у структурі понятійного апарату дослідження творчості. Постановка проблеми / С.В. Красавін // Художня культура: історія, теорія, практика. – К., 1997. – С. 75-83.

88. Кремень В.Г. Людина і освіта у вимірах економічної цивілізації / В.Г. Кремень // Постметодика. – 2007. – № 1 (72). – С. 30-38.

89. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: «ARC-UKRAINE», 1996. – 300 с.

90. Кривильова О. Готуємо майбутніх учителів до самостійної творчої діяльності / О. Кривильова // Рідна школа. – 2006. – № 6. – С. 16-17.

91. Кривошеєва Г. Л. Формування культури здоров'я студентів університету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Г. Л. Кривошеєва. – Луганськ, 2001. – 20 с.

92. Крылова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста / Н.Б. Крылова. – М.: Высшая школа, 1990. – 142 с.

93. Крылова Н.Б. Эстетический потенциал культуры / Е.Б. Крылова. – М.: Прометей, 1991. – 146 с.

94. Лєпіхова Л. А. Соціально-психологічна компетентність як передумова успішної самореалізації особистості / Л. А. Лєпіхова // Наукові студії з соціальної та політичної психології. Зб. наук. праць – Вип. 6(9). – К.: Міленіум, 2002. – С. 57-71.

95. Лисаускене М.В. Поколение NEXT – прагматичные перфекционисты или романтики потребления / М.В. Лисаускене // СОЦИС. – 2006. – № 4. – С. 11-15.

96. Лузик Е. Креативність як критерій якості в системі підготовки фахівців профільних ВНЗ України / Е. Лузик // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 76-81.

97. Лупанов В.Н. Социальные технологии в модернизации системы гуманитарного образования / В.Н. Лупанов // PR-технологии в

информационном обществе: [материалы III Всероссийской науч.–практ. конференции]. – Санкт-Петербург – 26 февраля 2006 г. – СПб.: из-во Политехнического ун-та, 2006. – С. 97-100.

98. Малахов В.А. Етика / В.А. Малахов. – К.: Либідь, 2000. – 384 с.

99. Маноха І.П. Психологія потаємного «Я» / І.П. Маноха. – К.: Поліграфкнига, 2001. – 448 с.

100. Марков В.Н. Личностно-профессиональный потенциал управленца и его оценка / В.Н.Марков. – М.: РАГС, 2001. – 230 с.

101. Маркова О.Ю. Философия образования о менталитете и ценностных ориентациях современных студентов / О.Ю. Маркова // Россия и Грузия: диалог и родство культур: Сб. материалов симпозиума. – Вып. 1. – СПб.: Санк-Петербургское философское общество, 2003. – С. 20-31.

102. Мелик-Пашаева М.А. А.М. Будкер в четырех ракурсах / М.А. Мелик-Пашаева // Путь в незнаемое. Писатели рассказывают о науке. – М., 1988. – Сб. 21. – С. 282-319.

103. Мельниченко А.А. Ціннісні вимири духовної культури студентів технічного ВНЗ у трансформаційному суспільстві / А.А. Мельниченко, І.В. Пиголенко // Український соціум. – 2005. – № 1(6). – С. 31-42.

104. Мешко Г. М. Формування компетентності здоров'язбереження у майбутніх педагогів / Г.М.Мешко // Професійні компетенції та компетентності вчителя: Матер. регіон. наук.-практ. семінару. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 17-28.

105. Мигаль О. Семен Глузман: не может быть одной системы моральных ценностей / О. Мигаль // Диалог. – 2005. – № 77. – С. 3-8.

106. Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посібник: У 2-х ч. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч.1: Теорія і технологія життєтворчості. – 392 с.

107. Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посібник: У 2-х ч. – К.: ІЗМН, 1997. – Ч.2: Життєтворчий потенціал нової школи. – 936 с.

108. Митрошенков О.А. Пространство российской духовной культуры: испытания переменами / О.А. Митрошенков // СОЦИС. – 2005. – № 11. – С. 37-46.

109. Михеев В.А. Самофутурирование: путь в профессию / В.А. Михеев // Мир психологии. – 1997. – № 3. – С. 30-37.

110. Молодежный экстремизм. – СПб: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. – 282 с.

111. Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О.Балакірєвої і О.Яременка. – К.: УІСД, 2001. – 210 с.

112. Мудрик А.В. Время поисков и решений, или старшеклассникам о них самих / А.В. Мудрик. – М.: Просвещение, 1990. – 254 с.

113. Музиченко Ю. Розвиток творчих здібностей майбутніх учителів – передумова формування мобільності / Ю. Музиченко // Рідна школа. — 2005. – № 9. – С. 20-22.

114. Мукомел С. А. Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально- виховуючого середовища: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / С.А. Мукомел. – Луганськ, 2005. – 20 с.

115. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (Філософська-культурологічний аналіз) / В.І. Муляр; Інститут змісту і методів навчання, Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. – Житомир, 1997. – 214 с.

116. Муртазаєва Е.М. Індивідуально-творчий розвиток майбутніх педагогів / Е.М. Муртазаєва // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 3 (44). – С. 69-76.

117. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. – К: Навч. книга, 2004. – Книга 2: Освіта і наука: творчий потенціал державо- і культуро творення. – 2004. – 672 с.

118. Національна програма патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення

моральних засад суспільства. Постанова Кабінету міністрів України від 15.09.1999 р. № 1697. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uapravo.net/data/base51/ukr51115.htm.

119. Неперервна професійна освіта: проблем, пошуки, перспективи: [монографія] / За ред. І. А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636 с.

120. Овсянецька Л. Творчий потенціал людини: соціально-психологічна парадигма / Л. Овсянецька // Соціальна психологія. – 2004. – №2 (4). – С.140-145.

121. Олексюк О.М. Підготовка фахівців соціокультурної сфери в духовно-світоглядному дискурсі [Електронний ресурс] / О.М. Олексюк. – Режим доступу: http://www.knukim.edu.ua/conferences_2004_ proceedings_oleksyuk.htm.

122. Олексюк О.М. Формування духовного потенціалу студентської молоді в процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»; 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О.М. Олексюк. – К., 1997. – 50с.

123. Олійник О.В. Дослідження соціалізації молоді як методологічна проблема / О.В. Олійник // Вестник Международного Соломонова университета. – 1999. – № 2. – С. 82-88.

124. Омельченко О.П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіональному культурно-освітньому просторі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О.П. Омельченко. – Луганськ, 2006. – 18 с.

125. Омельченко С.О. Взаємодія соціальних інститутів суспільства у формуванні здорового способу життя дітей та підлітків: [монографія] / С.О.Омельченко. – Луганськ: Альма-матер, 2007. – 352 с.

126. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : Навчальний пособник / Л.Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: «Плай», 2001. – 695 с.

127. Орбан-Лембрик Л. Психологія управління: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – 568 с.

128. Осадачая Г.И. Социальный потенциал / Г.И. Осадачая // Социологическая энциклопедия в 2 т. – М: Мысль, 2003. – Т. 2. – С. 236-237.

129. Осипова С.С. Роль народознавства у вихованні духовності студентської молоді [Електронний ресурс] / С.С. Осипов. – Режим доступу: http://intkonf.org/osipova-ss-rol-narodoznavstva-u-vihovanni-duhovnosti-studentskoyi-molodi.

130. Павлюх М. Аморальна більшість цинічної реальності: депресія чи адаптація / М. Павлюх // День. – 2003. – 6 червня. – № 42.

131. Пахомова Н. Сучасна молодь: прагнення і можливості // Диалог.ua [Електронний ресурс] – 6 февраля 2007 года. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=9206, свободный. – Заголовок з екрана.

132. Позінкевич Р.О. Освіта в системі культури / Р.О. Позінкевич. – Луцьк: Ред.-вид.відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 348 с.

133. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури: [навч. посібн.] / В.С. Полікарпов. – 5-те вид. – К.: Т-во «Знания», 2002. – 359 с.

134. Пономаренко В.А. Образ духа человеческого как психологическая парадигма XXI века / В.А.Пономаренко // Magister. – 1996. – № 3. – С. 10-24.

135. Пономаренко В.А. Психология духовности профессионала / В.А. Пономаренко. – М.: Рос. акад. образов., 1997. – 278 с.

136. Проблеми реалізації духовного потенціалу молоді: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Вип. 2. – Рівне: РДГУ, 2002. – 111 с.

137. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

138. Радул В.В. Соціальна зрілість майбутнього фахівця: педагогічні фактори формування: [монографія] / В.В. Радул, О.З. Михайлов. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2000. – 150 с.

139. Реалізація здорового способу життя – сучасні підходи / За заг. ред. М. Лук'янченка, Ю. Шкребтія, Е. Боляха, А. Матвєєва. – Дрогобич: КОЛО, 2005. – 124 с.

140. Результати соціологічного дослідження «Молодь України: червень 2007», проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді з 25 червня до 13 липня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: www//dipsm.org.ua

141. Романенко М.І. Гуманізація освіти: концептуальні проблеми та практичний досвід / М.І. Романенко. – Дніпропетровськ: Промінь, 2001. – 290 с.

142. Романець В. Психологія творчості / В. Романець. – К., 1971. – 189 с.

143. Руженцева В.І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства: фактори впливу [Електронний ресурс] / В.І.Руженцева. – Режим доступу: http: www//politik.org.ua.

144. Рукасов В. Реалізуємо творчий потенціал особистості / В. Рукасов // Рідна школа. – 2005. – № 12. – С. 40-41.

145. Савченко С.В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства / С.В. Савченко. – Луганск: Альма Матер, 2003. – 406 с.

146. Саєнко Т. Формування творчої активності майбутнього вчителя в процесі професійної підготовки / Т. Саєнко // Рідна школа. – 2005. – № 12. – С. 5-8.

147. Сандомирский М. Е. Психосоматика и телесная психотерапия: Практическое руководство / М.Е.Сандомирский. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 592 с.

148. Сафарян С.І. Основні чинники формування творчої особистості

та розвитку її творчих здібностей у процесі навчання [Електронний ресурс] / С.І. Сафарян. – Режим доступу: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/ vupysku/1/statti/2safaryan/2safaryan.htm.

149. Сафин В.Ф. Психологический аспект самоопределения / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 24-32.

150. Семенов В.Е. Ценностные ориентации современной молодежи / В.Е. Семенов // СОЦИС. – 2007. – № 4. – С. 37-43.

151. Сисоєва С.О. Творчий розвиток особистості: сутність, специфіка / С.О. Сисоєва // Творчість у контексті розвитку людини: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Частина 2. – К., 2003. – С. 42.

152. Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н.Петрова (гл. ред.) и Л.С.Шаумяна. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – 784 с.

153. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А.Й. Капської, І.М.Пінчук, С.В.Толстоухової. – К.: УДЦССМ, 2000. – 260 с.

154. Соколов А.В. Интеллектуально-нравственная дифференциация современного студенчества / А.В. Соколов // СОЦИС. – 2005. – № 9. – С. 91-97.

155. Сокурянская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л.Г. Сокурянская. – Харьков: Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина, 2006. – 576 с.

156. Сохань Л. Життєвий потенціал – інноваційний ресурс особистості як суб'єкта життя / Л. Сохань // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.322-331.

157. Сохань Л. В. Життєвий простір особистості як поле її життєдіяльності / Л. В. Сохань // Життєва компетентність особистості: Наук.-метод. посіб. – К.: Богдана, 2003. – С. 209-220.

158. Сохань Л. В. Психология жизненного успеха: опыт социально-

психологического анализа преодоления критических ситуаций / Л.В.Сохань, Е.И.Головаха, Р.А.Ануфриева и др. – К.: Ин-т социологи НАН Укр., 1995. – 150 с.

159. Сохань Л.В. Время нового мира и человек: Глобальные риски цивилизации и поиск пути. Социологические очерки / Л.В. Сохань. – К.: ВЫПОЛ, 2001. – 132 с.

160. Сохань Л.В. Подієва картина життєвого ареалу особистості в умовах глобалізації / Л.В. Сохань // Соціальний ареал життя особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.105-122.

161. Социологический энциклопедический словарь. – М.: Издательская группа ИНФРА.М. – НОРМА, 1998. – 488 с.

162. Социология молодежи: [учебник] / В.Н. Кузнецова. – М.: Гардарики, 2005. – 335 с.

163. Стаднік І.Б. Українська ментальність у контексті відродження національної духовності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І.Б. Стаднік. – Одеса, 2003. – 19с.

164. Степаненко І. Духовність як феномен культури / І. Степаненко // Молодь в посттоталітарному суспільстві: укр.. варіант: [тези наук. – практ. конф. 27-28 квіт. 1993 р.] – Х.: видавинцтво, 1993. – С. 12-15.

165. Степанов С. Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С.Ю. Степанов. – М.: Наука, 2000. – 174 с.

166. Сухомлинский В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности / В.А. Сухомлинский // Избранные произведения в 5-ти т. / Редкол. А.Г. Дзеверин и др. – К.: Рад. Школа, 1979. – Т.1. – С. 59-220.

167. Сухомлинский В.А. Духовный мир школьника / В.А. Сухомлинский // Избранные произведения в 5-ти т. / Редкол. А.Г. Дзеверин и др. – К.: Рад. Школа, 1979. – Т.1. – С. 221-426.

168. Сухомлинська О. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних ценностей / О. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С.13-18.

169. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5-ти т. – К.: Рад. Школа, 1977 – Т.3. – 394 с.

170. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. За ред. М. Михальченко і В. Андрущенка. – у 2-х томах. – К: Генеза, 1993. – Т.1. – 256 с.

171. Тарасов Г.С. О психологи творчества / Г.С. Тарасов // Вопросы психологии. – 1992. – №1/2. – С. 4-8.

172. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

173. Тищенко С.М. Социально-педагогические условия организации воспитательного процесса духовного развития школьников: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С.М. Тищенко. – К., 1997. – 18 с.

174. Ткач Р.В. Психологічні особливості творчої активності особистості / Р.В. Ткач. – Запоріжжя : В-во ЗДІА, 1999. – 24 с.

175. Третьяков В. Крушение СССР и возрождение России. Две тенденции одного пятнадцатилетия // Независимая газета. – 2006. – 29 декабря.

176. Троицкий В.Ю. О человеке, о личности и духовности / В.Ю. Троицкий // Словесность в школе. – М., 2000. – 455 с.

177. Турій О. Традиційні Церкви в незалежній Україні: проблема ідентичности / О. Турій // Культурологічний часопис «Ї». – 2001. – № 22. – 7 червня.

178. Українське суспільство 1994-2001. Результати опитування громадської думки. – К: Інститут соціології НАН України, тов. Социс, Фонд «Демократичні ініціативи», 2001. – 371 с.

179. Український соціум / За ред В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 490 с.

180. Фетисов В. Социология: продолжение поисков идентичности / В. Фетисов // «Телескоп»: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев, 2005. – № 5.

181. Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

182. Филипенко Н.А. Творчество как способ реализации деятельности личности / Н.А. Филипенко // Інтелект. Особистість. Цивілізація: Тематична збірка наукових праць з соціально-філософської проблематики. – Вип. 3. – Донецьк: Дон ДУЕТ, 2005. – С. 24-34.

183. Формування активної життєвої позиції молодого громадянина України. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Академія педагогічних наук України. Державна науково-педагогічна бібліотека України. Київський національний економічний університет / Ред. Камінська К. В. – К., 2002. – 30 с.

184. Характеристика планування виховної роботи // Підручник для директора. – 2008. – № 07-08. – С. 54-75.

185. Хриенко А.П. Метаморфозы религиозно-нравственной детерминации сознания молодежи / А.П. Хриенко / СОЦИС. – 2007. – № 4. – С. 80-86.

186. Шаповаленко М. Посттоталітаризм, посткомунізм… Що далі? / М. Шаповаленко // НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Вип. 19. – С. 17-22.

187. Шеломенцев В.Н. Этикет и культура общения / В.Н. Шеломенцев. – К.: ООО «Обериг», 1995. – 352 с.

188. Шлемкевич С.Л. Творчество как форма духовности / С.Л. Шлемкевич // Духовное творчество: процесс, эффективность (тезисы XIII Всесоюзного теоретического семинара «Мировоззрение и научное познание»). – Киев-Ужгород, 1990. – С. 106-107.

189. Шульга О.М. Ціннісні орієнтації студентства як показник і чинник соціокультурних трансформацій / О.М. Шульга, О.М. Балакірєва // Український соціум. – 2007. – № 3 (20). – С. 166-168.

190. Шульман Л. Яка держава без науки? / Л. Шульман // Свобода. – 2005. – 23 травня. – № 5 (369).

191. Экономическая энциклопедия / Гл. ред. Л.И.Абалкин. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – 300 с.

192. Эпштейн М. Философия возможного / М. Эпштейн. – СПб: Алетейя, 2001. – 120 с.

193. Юдин В.В. Вера в колдовство – проявление обыденного сознания молодежи / В.В. Юдин // СОЦИС. – 2007. – № 10. – С. 118-121.

194. Юдин В.В. Религиозное поведение и верования православной молодежи Могилевщины / В.В. Юдин // СОЦИС. – 2006. – № 10. – С. 48-49.

195. Яременко О. О. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. О. Яременко, О. М. Балакірєва, О. В. Вакуленко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 210 с.

196. Ярославцева М.І. Психолого-педагогічні аспекти сутності професійної самореалізації студентів / М.І. Ярославцева // Педагогіка, психологія та мед.-біол. пробл. фіз. виховання і спорту. – 2007. – № 1. – С. 152-154.

197. Ярошенко А.О. Формування духовних цінностей в сучасній вищій школі засобами гуманітарних наук (соціально-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А.О. Ярошенко. – К., 2003. – 18 с.

198. Яценко Л.В. Творчество / Л.В. Яценко // Новая философская энциклопедия в 4 т. / Институт философии РАН; Нац. общественно-научный фонд; Научно-редакционный совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин, А.Г. Огурцов. – М.: Мысль, 2001. – Т. 4. – С.20-21.

199. Vaniscotte F. Teacher and Mobility/ Maurice Galton, Bob Moon (eds.) / Handbook of Teacher Training in Europe. Issues and Trends. – London: David Fulton Publishers, 1994. – 250 p.

200. Goodlad I. What Schools Are For? / I. Goodlad. – Bloominqton, 1994. – 33 p.